

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ҚИШЛОҚ ВА СУВ
ХЎЖАЛИГИ ВАЗИРЛИГИ
Самарқанд қишлоқ хўжалиги институти

М. Холмирзаев

ФЕРМЕР ХЎЖАЛИКЛАР МОЛИЯСИ

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ҚИШЛОҚ ВА СУВ
ХЎЖАЛИГИ ВАЗИРЛИГИ

Самарқанд қишлоқ хўжалик институти

М.Холмурзаев

**ФЕРМЕР ХЎЖАЛИКЛАР
МОЛИЯСИ**

*Институтнинг 80-йиллик
юбилейига бағишланади*

Самарқанд – 2008

.....	5
.....	7
.....	7
.....	11
.....	13
.....	17
лари	17
а	21
ва	23
ш.	29
.....	29
.....	31
.....	34
.....	34
.....	39
.....	42
.....	45
.....	45
.....	55
.....	56
.....	63
.....	63
а	68
.....	72
.....	76
.....	76
.....	83

333
X-72

Такризчилар:

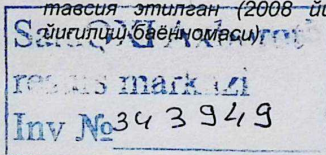
ШАВҚИЕВ Э. – Самарқанд Иқтисодиёт ва сервис институт
«Иқтисодиёт» кафедраси доценти.

ХОЛБОЕВ Д. – Самарқанд қишлоқ хўжалик институт
«Бухгалтерия ҳисоби ва аудит» кафедраси
доценти.

Ўқув қўлланма Самарқанд қишлоқ хўжалик институт Илмий
кенгаши томонидан 2008 йил 28-мартдаги 8-сон баённома билан
тасдиқланган «Фермер хўжаликлар молияси» фанининг ўқув
дастурига мувофиқ тайёрланган.

Ушбу ўқув қўлланма қишлоқ хўжалик олий ўқув юртларида
«Фермер хўжалигини бошқариш» йўналиши талабалари учун
мўлжалланган. Қўлланмада фермер хўжаликлар молиясининг
предмети, услуби, фаннинг моҳияти; фермер хўжаликларининг
даромадлари ва уларни тақсимлаш; бюджет билан молиявий
муносабатлар; банк билан молиявий муносабатлар; пенсия
жамғармаси ва бошқа нодавлат жамғармалари билан молиявий
муносабатлар; асосий фондлар ва айланма маблағларни
молиялаш; қисқа ва узоқ муддатли кредитлаш; фермер ва
деҳқон хўжаликлари молияси ва уларни кредитлаш; молиявий
(бизнес) режа; корхоналар молия-хўжалик фаолиятини
мониторинги ва иқтисодий ночорлик белгилари каби мавзулар
ёритилган.

Самарқанд қишлоқ хўжалик институти
Илмий кенгашида муҳокама қилиниб, чоп этишга
таъсия этилган (2008 йил 28 ноябр 4-сонли
йўналиш баённомаси)

МУНДАРИЖА

Кириш	5
1-боб. Фаннинг предмети, услуги ва вазифалари	7
1.1. Фермер хўжаликлар молиясининг моҳияти ва вазифалари.	7
1.2. Фермер хўжаликлар молиясини ташкил этишнинг хусусиятлари.....	11
1.3. Фермер хўжаликлар молиясини бошқариш тизими.....	13
2-боб. Фермер хўжаликларнинг даромадлари ва уларни тақсимлаш	17
2.1. Қишлоқ хўжалик маҳсулотларини ишлаб чиқариш харажатлари ва уларнинг таркиби.....	17
2.2. Фермер хўжаликлар ишлаб чиқариш фаолияти натижасида олинадиган даромадлар.....	21
2.3. Фермер хўжаликлари фаолиятининг молиявий натижалари ва уни тақсимлаш.	23
3-боб. Фермер хўжаликларда иш ҳақи фондини ташкил этиш	29
3.1. Ишбай иш тури учун иш ҳақи фондини молиялаш	29
3.2. Вақтбай иш тури учун иш ҳақи фондини молиялаш	31
4-боб. Бюджет билан молиявий муносабатлар	34
4.1. Бюджетнинг моҳияти ва зарурияти	34
4.2. Ўзбекистон Республикаси Давлат бюджетининг асосий кўрсаткичлари.....	39
4.3. Фермер хўжаликларнинг бюджетга тўловлари.	42
5-боб. Банк билан молиявий муносабатлар	45
5.1. Пул муомаласини ташкил этиш	45
5.2. Тижорат банклари билан молиявий муносабатлар	55
5.3. Касса операцияларини юритиш тартиби.	56
6-боб. Пенсия жамғармаси ва бошқа нодавлат жамғармалари билан молиявий муносабатлар	63
6.1. Бюджетдан ташқари пенсия жамғармаси билан молиявий муносабатлар.	63
6.2. Касаба уюшмалари Федерацияси кенгашига ижтимоий суғурта тўловлари ва уларни сарфланиши	68
6.3. Фермер хўжаликларининг «Йўл жамғармаси»га ва бошқа ижтимоий ташкилотларга тўловлари	72
7-боб. Асосий воситалар ва айланма маблағларни молиялаштириш	76
7.1. Асосий восита ва уларни молиялаш манбалари	76
7.2. Айланма маблағлар ва уларни молиялаш манбалари.	83

8-боб. Қисқа ва узоқ муддатли кредитлаш	89
8.1. Кредитнинг моҳияти ва зарурияти.....	89
8.2. Кредитни расмийлаштириш тартиби.....	91
8.3. Кредит устидан банк назорати.....	98
9-боб. Фермер ва деҳқон хўжаликлар молияси ва уларни кредитлаш	101
9.1. Фермер ва деҳқон хўжаликларнинг бюджетга тўловлари.....	101
9.2. Фермер ва деҳқон хўжаликларига бюджетдан ташқари фондлардан кредит бериш тартиби.....	103
9.3. Фермер ва деҳқон хўжаликларга микро кредитлар бериш тартиби.....	108
10-боб. Молиявий (бизнес) режа	116
10.1. Молиявий (бизнес) режанинг моҳияти.....	116
10.2. Молиявий (бизнес) режадаги молиявий кўрсаткичлар.....	118
10.3. Бизнес режанинг хулоса қисми.....	121
11-боб. Корхоналар молия-хўжалик фаолиятини мониторинги ва иқтисодий ночорлик белгилари	124
11.1. Фермер хўжаликлар молия-хўжалик фаолиятининг мониторинги ва таҳлили.....	124
11.2. Иқтисодий ночорлик белгиларини аниқловчи мезонлар.....	128
Фойдаланилган адабиётлар.....	1355

Кириш

Ҳукуматимиз томонидан қишлоқ хўжалигида ўтказилаётган иқтисодий ислохотларни янги босқичида турли ташкилий-ҳуқуқий шаклдаги хўжалик юритиш субъектлари сақлаб қолingan ҳолда фермер хўжаликларини ривожлантириш муҳим йўналиш этиб белгиланган. Фермер хўжаликлар бозор муносабатлари шароитида хўжалик юритишнинг энг мақбул шакли эканлигини қисқа муддат ичида исботлай олди. Янгидан ташкил этилган фермер хўжаликларида биринчи йилнинг ўзидаёқ пахтани ҳосилдорлиги 6,4 центнерга, доннинг ҳосилдорлиги 5,3 центнерга ошди. Рентабеллик даражаси пахтада-12,8 фоиздан 18,9 фоизга, дончиликда-1,9 фоиздан 19,8 фоизга етди. Фермерларда маҳсулот бирлигига кетадиган моддий ресурслар сарфи сезиларли даражада камайди¹.

Фермер хўжаликларини ривожда молиявий муносабатлар муҳим аҳамиятга эга. Молиявий муносабатлар, хусусан фермер хўжаликлари молияси иқтисодий категория сифатида пул муносабатларининг йиғиндиси бўлиб, унинг ёрдамида яратилган жами ижтимоий маҳсулот ва фермер хўжаликлар даромадини тақсимлаш ва қайта тақсимлаш йўли билан марказлашган ва марказлашмаган жамғармаларни ташкил этиш асосида кенгайтирилган такрор ишлаб чиқаришни амалга ошириш ва халқимизни моддий ва маданий эҳтиёжларини қондиришни таъминлашдан иборатдир.

«Фермер хўжаликлар молияси» фани иқтисодий фанлар қаторида бўлиб, бу фан ёрдамида бозор иқтисодиёти шароитида фермер хўжаликларининг молиявий муносабатлари ўрганилади. Фермер хўжаликларнинг маблағларини тақсимлаш жараёни, пул фондларини (амортизация фонди, капитал қўйилмалар, айланма маблағларни молиялаш, ишлаб чиқаришни кенгайтириш ва ривожлантириш фондлари ва шу кабилар)ни ташкил этиш ва бошқа молиявий муносабатлар кўриб чиқилади. Фермер хўжаликлар молиясини ўрганиш фаннинг мақсадидир.

Товар, пул, баҳо, нарх ва бошқа шу каби иқтисодий муносабатлар бозор иқтисодиёти шаклланаётган даврда

¹ О.Олимжонов ва бошқалар. Фермерлик фаолиятининг ҳуқуқий ва молиявий асослари. Тошкент, «Университет» 2005 йил, 8-9 бетлар.

хўжалик субъектлари иқтисодиётини барқарор ривожлантиришнинг бирдан бир йўли, бу Республика миқёсида молиявий муносабатларни тўғри йўлга қўйишдан иборатдир. Бунинг учун барча ресурсларни ишлаб чиқаришга жалб этиш, хўжалик юритишни иқтисодий ислохат талабларидан келиб чиқиб ташкил этиш лозим бўлади. Фермер хўжаликларда айниқса пул маблағларини тўғри ташкил этиш ва уларни тақсимлаш, айланма маблағларни меъёрлаштириш, шунингдек ижтимоий шароит ва ихтисослаштириш билан мувофиқ ҳолда молиявий манбаларни зарур соҳаларни ривожлантиришга қаратиш, буларни молия (бизнес) режа тузаётганда инобатга олиш фаннинг асосий вазифасидир.

1-боб. Фаннинг предмети, услуги ва вазифалари

Режа

1. Фермер хўжаликлар молиясининг моҳияти ва вазифалари.
2. Фермер хўжаликлар молиясини ишларни ташкил этишнинг хусусиятлари.
3. Фермер хўжаликлар молиясини бошқариш тизими.

1.1. Фермер хўжаликлар молиясининг моҳияти ва вазифалари.

Фермер хўжаликлар молияси фаннинг асосий моҳияти бу фаннинг бошқа иқтисодий фанлар орасида тутган ўрни, фаннинг предмети ва услуги нималардан иборат эканлигини ўрганишдир. Ушбу мақсадда қуйидаги вазифаларни амалга ошириш кўзда тутилади:

фермер хўжаликлар молиясини ташкил этишнинг ўзига хос хусусиятлари;

молияни бошқариш тизими;

фермер хўжаликлар даромадларини ташкил этиш ва тақсимлаш;

фермер хўжаликларини бошқа корхоналар билан молиявий муносабатлари;

бюджет, банк ва шу каби молиявий институтлар билан олиб бориладиган молиявий муносабатлар;

нодавлат ижтимоий жамғармалари билан бўладиган молиявий алоқалар;

фермер хўжаликлар молиявий мониторингини таҳлил қилиш усуллари ўрганишдан иборатдир.

Давлат молиясининг таркибий қисмидан бири - бу фермер хўжаликлари ва бошқа мулк шаклидаги корхоналарнинг тармоқ молиясидир. Фермер хўжаликлар молиясини тўғри ташкиллаштириш: маблағларнинг узлуксиз айланишини, қиймат формаларининг силлиқ ўзгаришини, пул даромадларининг ўз вақтида тушимини, пул даромадлари тўғри тақсимланишини ва фойдаланилишини, давлат буюртмаларини вақтида бажарилишини таъминлаш учун хизмат қилади. Бундан ташқари, фермер хўжаликлар молияси қишлоқ хўжалигида иқтисодий муносабатларнинг пул формасида намоён бўлиб, асосий воситалар ва айланма маблағларнинг айланишида,

маҳсулотни ишлаб чиқариш ва сотишда, пул даромадларининг ташкил этилиши ва самарали фойдаланилишида ўз аксини топади.

Фермер хўжаликлар молияси ҳар бир фермер хўжалик иқтисодий муносабатларининг мажмуи бўлиб пул даромадларининг режали ташкил этилиши, тақсимланиши ва фойдаланилишида, шунингдек ишлаб чиқаришни назорат қилиш, корхона даромадини ташкил қилишда яққол намоён бўлади.

Ушбу курсда фермер хўжаликлари билан давлат ўртасидаги молиявий муносабатлар ҳам ўрганилади. Давлат ва корхоналар ўртасидаги молиявий муносабатлар қуйидаги ҳолларда содир бўлади:

а) хўжалик ҳисобидаги даромаднинг ташкил этилишида, фойда ва турли хил жамғармаларни вужудга келишида, даромаднинг бир қисмини юқори ташкилотлар ихтиёрида жамғармоқда;

б) фермер хўжаликларида ишлаб чиқарилган маҳсулотларнинг таннархида, сифатли маҳсулот етиштиришда ва уларнинг самарадорлик кўрсаткичларида;

в) давлат муассасалари билан турли хил мулк формасидаги корхоналарнинг молиявий муносабатларида ёки турли хил мулк формасидаги корхоналарнинг ўзаро муносабатларида, улар ўртасидаги моддий техника ресурсларини етказиб беришда, капитал қурилишда, шунингдек қурилиш, йўл қурилиши ва ҳоказолар бўйича ҳиссадорлик уюшмаларини ташкил қилишда;

г) юқори ташкилотлар ихтиёрига корхона даромадининг бир қисмини ўтказишда;

д) молия тизимига ялпи даромаддан тўлов, солиқлар тўлаш, ижтимоий суғурта муносабатларида;

е) нодавлат ижтимоий муассалари ва банклар билан ўзаро алоқаларда.

Ушбу молиявий муносабатларнинг тўғри ташкил этилиши такрор ишлаб чиқариш самарадорлигининг юқори даражада ўсишига замин яратади.

Фермер хўжаликлар молияси ҳам давлат молияси сингари қуйидаги тамойилларга амал қилади:

1) Режалилик (жамғармаларни режалаштириш);

2) Маблағларнинг маълум мақсадларга қаратилганлиги (жамғармалардан фойдаланиш);

3) Қайтариб бермаслик (бюджетга тўловлар);

4) Иқтисодий тежам (самарадорликни ошириш);

5) Назорат қилиш (юқори ташкилотлар, банклар ва ш.к.лар томонидан хўжалик маблағларидан қандай фойдаланаётганлигини назорат қилиш).

Бозор муносабатлари шароитида аҳолининг истеъмолга бўлган талаби кенгайтирилган такрор ишлаб чиқариш соҳасидаги эҳтиёжларни қондириш ва бошқа ижтимоий маҳсулотларни тўғридан-тўғри тақсимлаш орқали эмас балки пул даромадлари ва пул жамғармаларини ташкил этиш ва уни тақсимлаш орқали амалга оширилади.

Пул-товар муносабатларининг мавжудлиги, унинг фаолият кўрсатишини асосий сабаби кўп укладлиликдир, яъни турли хил мулк формаларининг (ширкат хўжалиги, фермер хўжалиги, деҳқон хўжалиги ва ҳ.к.) ҳамда ташқи иқтисодий алоқалар (бошқа корхоналар ва хорижий ҳамкорлар) олиб боришнинг мавжудлигидир. Булар ўртасида товарларнинг олди-сотди ишлари амалга оширилганда улар учун эквивалент бўлиб пул бирлиги хизмат қилади.

Пул ҳаракати билан пул жамғармаларини ташкил этиш муносабатлари чамбарчас боғлиқдир. Умуман, пул ижтимоий маҳсулотни тақсимлаш жараёнида иштирок этиб беш хил вазифани бажаради:

1) Қиймат ўлчови;

2) Тўлов воситаси;

3) Муомала воситаси;

4) Жамғариш воситаси;

5) Жаҳон пуллари.

Ҳозирги пайтда жаҳоннинг кўзга кўринган иқтисодчи-олимлари ушбу вазифаларнинг дастлабки учтасини тан олишмоқда. Бироқ, пул ижтимоий маҳсулотни тақсимлаш вазифасини бажармайди, балки у фақат қиймат шаклида тақсимлаш учун шароит яратиб беради. Ижтимоий маҳсулотни пул жамғармалари ва ундан фойдаланиш орқали тақсимлаш иқтисодий муносабатларнинг вужудга келишига сабаб бўлади.

Бу муносабатлар корхона ичида ҳамда унинг юқори ташкилотлар билан ўзаро муносабатларида пайдо бўлади.

Фермер хўжаликлар молиясининг иқтисодий категория сифатидаги асосий белгилари қуйидагилардир:

1) фермер хўжаликлар молияси ёрдамида қишлоқ хўжалик тармоғида ижтимоий маҳсулотни тақсимлашнинг зарурлиги билан боғлиқ бўлган иқтисодий (жамғарма ва тақсимлаш) муносабатлар;

2) фермер хўжаликлар молияси – фермер хўжаликларида яратилган маҳсулот қийматининг пул шаклидаги ҳаракати билан ифодаланган пул муносабатларидир;

3) фермер хўжаликлар молияси иштирокида фермер хўжаликлар пул жамғармалари ҳосил бўлади ва фойдаланилади.

Фермер хўжаликлар молияси - бу маблағларни тақсимлаш жараёнида корхоналар, ташкилотлар ва муассасалар миқёсида пул жамғармаларини (амортизация фонди, моддий рағботлантириш фондлари, суғурта фондлари ва бошқалар) ташкил қилишдаги ижтимоий муносабатларда қатнашади. Умуман, фермер хўжаликлар молияси ялпи ижтимоий маҳсулотни, миллий даромадни ташкил этилиши ҳамда пул маблағлари жамғармаларини ташкил бўлиши ва фойдаланиш куралидир. Молия ёрдамида давлат, корхона ва аҳолининг пул даромадларини ташкил бўлишигина эмас, балки бу маблағлардан фойдаланиш ҳам амалга оширилади. Демак, молия ёрдамида давлат, корхона ва ҳ.к.ларнинг пул даромадлари ва жамғармалари режа асосида ташкил этилади, тақсимланади ва фойдаланилади.

Пул даромадларининг асосий манбаи бу давлатнинг миллий даромадидир. Ялпи ички маҳсулотдан материал харажатлар чегирилиб миллий даромад ҳосил қилинади. Миллий даромаднинг ташкил этилиши энг аввало ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш корхоналарида вужудга келади, бу миллий даромаднинг дастлабки тақсимланишидир. Миллий даромаднинг дастлабки тақсимланиши натижасида корхоналар даромадининг бир қисми бюджетга ўтказилади ва улар ёрдамида жамғармалар ташкил этилади.

Жамғарма ёки фондлар ташкил қилиниш ўрнига қараб:

а) *марказлаштирилган* (давлат бюджети, давлат ижтимоий суғурта фонди, мол-мулк ва шахсий суғурта фонди ва бошқалар);

б) *мараказлаштирилмаган* (меҳнат ҳақи фонди, иқтисодий рағботлантириш фонди, амортизация фонди, айланма маблағлар фонди, бюджет тўловлари ва ҳ. к.) фондлар шаклида бўлади. Бозор муносабатлари шароитида марказлаштирилмаган фондларнинг аҳамиятига катта эътибор берилмоқда. Шунингдек, мудоффа фонди, маданий-маиший эҳтиёжлар фонди, ижтимоий суғурта ва ижтимоий таъминот фондлари ва бошқа фондлар ташкил этилади.

Фермер хўжаликлар молиясининг моҳияти унинг вазифаларида ўз ифодасини топади, яъни унинг вазифалари қуйидагилардир:

а) тақсимлаш, б) молиявий назорат.

Тақсимлаш вазифаси юқорида такидланганидек миллий даромадни ташкил бўлишида яққол кўринади, яъни ялпи ички маҳсулот, ялпи даромад, иш ҳақи фонди, файда (тўловлар турли хил фондлар ташкил қилиш) кабиларни пайдо бўлишида.

Молиявий назорат молия-бизнес режаларни тузишда ишлаб чиқариш харажатларини ҳисоблашда, банк, бюджет ва бошқа юқори ташкилотлар билан бўладиган ҳисоб китобларни назорат қилишда ўз аксини топади. Шунингдек молия ёрдамида фермер хўжаликларининг молиявий-иқтисодий аҳволи мунтазам иқтисодий таҳлил қилиб борилади ва керакли хулосалар чиқарилади. Молиянинг назорат қилиш вазифасида ишлаб чиқариш жараёнининг ривожланиши, режалаштирилган кўрсаткичларнинг бажарилиши, пул маблағлари, моддий ресурслардан фойдаланиш, маҳсулотнинг сони ва сифати ва ҳ.к.ларнинг фойдаланилиши устидан назорат ўрнатилади. Молиявий назорат ишлари молия муассаса ходимлари ва корхона бухгалтер-иқтисодчилари томонидан амалга оширилади.

1.2. Фермер хўжаликлар молиясини ташкил этишнинг хусусиятлари

Қишлоқ хўжалик ишлаб чиқариш жараёнининг ўзига хос хусусиятлари фермер хўжаликларда молиявий ишларни ташкил

этилишига ҳам ўз таъсирини ўтказади, бу қуйидагиларда ўз аксини топади:

1. Қишлоқ хўжалигининг ўзига хос хусусиятларидан бири ишлаб чиқариш жараёнидаги фарқлар, яъни *ишлаб чиқариш жараёни билан иш даври ўртасидаги ўзгариш*. Бу ўз навбатида маблағларнинг айланишига, тугалланмаган ишлаб чиқариш ҳажмининг ошишига таъсир этади. Ушбулар фермер хўжаликлар молиясини ташкил этишда инобатга олиниши зарур.

2. Қишлоқ хўжалигида айрим маҳсулотлар натурал кўринишида *ишлаб чиқариш жараёнида айланади*. Масалан, ўсимликчиликда етиштирилган маҳсулотлар чорвачилик тармоғида ем-хашак сифатида фойдаланилади ёки айланма маблағлар таркибидаги ёш чорва моллари асосий подага ўтказилади. Бундай тартибда хўжалик ичида натурал кўринишда маҳсулотларнинг ички айланиши қўшимча равишда маблағ жалб қилмасдан ишлаб чиқаришни қайтадан ташкил этишга имконият яратилади.

3. Қишлоқ хўжалик ишларининг *мавсумийлиги* йил давомида ўсимликчилик ва чорвачилик маҳсулотларини бир маромда ишлаб чиқариш ва сотиш имкониятини бермайди. Бу пул тушумини йил давомида бир текис тушмаслигига олиб келади. Бундай мавсумий нотекисликни қоплаш учун фермер хўжаликлар четдан жалб қилинган қарз ёки кредит ресурсларидан фойдаланишга эҳтиёж сезади.

4. Қишлоқ хўжалик ишлаб чиқариш жараёни *табиий иқлим шароитга боғлиқ*, яъни турли хил табиий офатлар содир бўлиши туфайли қишлоқ хўжалик маҳсулотларидан бир маромда ёки кўзланган мақсаддагидек ҳосил, даромад олаолмаслик эҳтимоли мавжуд. Шунинг учун бундай табиий ҳодисалар келтирган зарарни қоплаш мақсадида фермер хўжаликларда пул ва натурал кўринишда суғурта фондлари ташкил қилиниши керак.

5. Молиявий ишларни ташкил қилишга таъсир этувчи омиллардан яна бири қишлоқ хўжалигида *мулкка бўлган эгаликдаги кўп укладчилик*, яъни ширкат хўжаликлари, фермер хўжаликлари, деҳқон хўжаликлари, ҳиссадорлик жамиятлари ва қисман давлат мулкчининг мавжудлигидир. Бундай хусусий корхоналар асосий ва айланма маблағларини ўз маблағлари ҳисобига ташкил этишади. Меҳнатни рағбатлантириш ҳам ўз

даромадларининг кўп ёки камлигига қараб ўзгаради. Бундай фермер хўжаликларида меҳнатни рағбатлантиришда давлат фақат тавсия бера олади, холос, яъни, иш ҳақининг энг кам миқдори, иш ҳақи разрядларининг минимал чегараси ва бошқа шу кабиларни тавсия этади. Иш ҳақининг энг юқори даражаси фермер хўжаликнинг олган даромадига ва фондларнинг ташкил этилишига боғлиқ бўлиб қолади.

Хусусий мулкчиликка асосланган фермер хўжаликлари олган даромадларини ўз хоҳишлари, эҳтиёжлари асосида тақсимлайди, улар умумдавлат фондларини ташкил этишда даромад солиғи, ягона ер солиғи ва бошқа солиқ турларини тўлаш орқалигина қатнашади ва давлат бюджетини ташкил бўлишида ўз ҳиссасини қўшади. Шу йўл билан фермер хўжаликлари маблағининг бир қисми умумдавлат мулкига айланади.

Ҳозирги кунда ҳукуматнинг аграр соҳада олиб бораётган сиёсатининг негизида мулкчиликни хусусийлаштириш асоси ўринда турибди. Жумладан, фермер хўжаликлари фаоли кўрсатишига қонуний ва ҳуқуқий томондан кенг имкониятлар яратилмоқда. Бундай хусусий корхоналарнинг айланма маблағлари, асосий воситалари ва устав фонди корхона аъзоларининг қўшган ҳиссаси асосида ташкил этилади. Хусусий мулк шаклидаги корхоналарда пул маблағларидан, моддий ва меҳнат ресурсларидан, ер-сув ресурсларидан энг юқори даражада самарали фойдаланишга жиддий эътибор берилади.

Қишлоқ хўжалигининг ўзига хос хусусиятлари фермер хўжаликлар молиясини ташкил этишда ва ундан ишлаб чиқариш жараёнида самарали фойдаланишда албатта эътиборга олинади ва бу ўз самарасини беради.

1.3. Фермер хўжаликлар молиясини бошқариш тизими

Фермер хўжаликлар молиясини бошқариш тизимини кўриб чиқишдан олдин Республикамизда давлатни бошқариш тизими тўғрисида тўхталиб ўтсак мақсадга мувофиқ бўлар эди. Ўзбекистон Республикасида давлатни бошқариш тизими қуйидагича:

1. *Ўзбекистон Республикасининг Олий Мажлиси.* У ўзининг фаолиятини 1994 йил 22 сентябрда чиқарилган «Ўзбекистон Республикасининг Олий Мажлиси тўғрисида»ги қонунга биноан

даромадлари, жамғарма фонди, истеъмолчи фонди, марказлаштирилган ва марказлаштирилмаган фондлар, бизнес режа, кредитлаш, молиявий муносабатлар.

Такрорлаш учун саволлар:

1. Фермер хўжаликлари молияси нима?
2. Давлат ва корхоналар ўртасида молиявий муносабатларни содир бўлиш ҳоллари.
3. Фермер хўжаликлари молиясини ташкил этиш тамойиллари (принциплари).
4. Фермер хўжаликлари молиясини иқтисодий категория эканлиги.
5. Фермер хўжаликлар молиясининг вазифалари.
6. Фермер хўжаликлар молиясини ташкил этишнинг ўзига хос хусусиялари.
7. Молиявий ишларни олиб бориш йўналишлари.
8. Молиявий ишларни олиб бориш тизими.
9. Ўзбекистон Республикасида давлатни бошқарув тизими.
10. Фермер хўжаликлар молиясини бошқарув тизими.

2-боб. Фермер хўжаликларнинг даромадлари ва уларни тақсимлаш

Режа

- 2.1. Қишлоқ хўжалик маҳсулотларини ишлаб чиқариш харажатлари ва унинг таркиби.
- 2.2. Фермер хўжаликлар ишлаб чиқариш фаолияти натижасида олинадиган даромадлар.
- 2.3. Фермер хўжаликлар фаолиятининг молиявий натижалари ва уни тақсимлаш.

2.1. Қишлоқ хўжалик маҳсулотларини ишлаб чиқариш харажатлари ва унинг таркиби

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар маҳкамасининг 1999 йил 5 февралдаги 54-сонли қарорига 2003 йил 15 октябрда 444-сонли қарор билан киритилган ўзгартиришлар асосида «Маҳсулот (ишлар, хизматлар)ни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатларининг таркиби ҳамда молиявий натижаларни шакиллантириш тартиби тўғрисида Низом» бухгалтерия ҳисоби ва солиқ солиш мақсадларида харажатларни ҳисоблаб чиқишида пайдо бўладиган тафовутлар ҳисобга олинган ҳолда ишлаб чиқарилган. Хўжалик юритувчи субъектларнинг рақобатбардошлигини аниқлаш мақсадида улар фаолиятининг харажатларини ҳисоблаб чиқиш ва молиявий натижаларини аниқлаш ушбу мавзунинг асосий мақсади ҳисобланади. Солиқ солинадиган даромад (фойда) хўжалик юритувчи субъектлар харажатларининг айрим моддаларини солиқ ҳақидаги қонунларга мувофиқ солиқ солинадиган базага киритиш йўли билан аниқланади.

Маҳсулот (ишлар, хизматлар) таннархига киритиладиган харажатлар ва давр харажатлари - бу хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятининг рентабеллигини ва бозор рақобатбардошлигини, солиқ солинадиган базани тўғри аниқлаш учун маҳсулот (иш,хизматлар)ни ишлаб чиқариш ва сотиш давомида хўжалик юритувчи субъектда пайдо бўладиган барча харажатлардир.

Харажат моддалари қуйидагилардан иборат:

А. Маҳсулот (ишлар, хизматлар) ишлаб чиқариш харажатлари қуйидаги туруҳларга бўлинади:

resurs markazi

Inv № 43949

1). Маҳсулотнинг ишлаб чиқариш таннархига киритиладиган харажатлар:

а) бевосита ва билвосита моддий харажатлар;

б) бевосита ва билвосита меҳнат харажатлари;

в) бошқа бевосита ва билвосита харажатлар, шу жумладан, ишлаб чиқариш хусусиятларига эга бўлган устама харажатлар;

2). Ишлаб чиқариш таннархига киритилмайдиган, бироқ асосий фаолиятдан олинган фойдада ҳисобга олинадиган ҳамда давр харажатларига киритиладиган харажатлар:

а) сотиш харажатлари;

б) бошқариш харажатлари (маъмурий сарф- харажатлар);

в) бошқа операцион харажатлар ва зарарлар;

3). Хўжалик юритувчи субъектнинг умумхўжалик фаолиятидан олинган фойда ёки зарарларни ҳисоблаб чиқишда ҳисобга олинадиган хўжалик юритувчи субъектнинг молиявий фаолияти бўйича харажатлар:

а) фоизлар бўйича харажатлар;

б) хорижий валюта билан операция бўйича салбий курс тафовутлари;

в) қимматли қоғозларга қўйилган маблағларни қайта баҳолаш;

г) молиявий фаолият бўйича бошқа харажатлар;

Фавқулодда зарарлар, у даромад (фойда)дан олинадиган солиқ тўлангунга қадар фойда ёки зарарни ҳисоблаб чиқишда ҳисобга олинади.

Маҳсулот (ишлар,хизматлар)нинг ишлаб чиқариш таннархини ҳосил қилувчи харажатлар уларнинг иқтисодий мазмунига кўра қуйидаги элементлар билан гуруҳларга ажратилади:

1. Ишлаб чиқариш моддий харажатлари;

2. Ишлаб чиқариш хусусиятига эга бўлган меҳнатга ҳақ тўлаш харажатлари;

3. Ишлаб чиқаришга тегишли бўлган ижтимоий суғуртага ажратмалар;

4. Асосий фондлар ва ишлаб чиқариш аҳамиятига эга бўлган номоддий активлар амортизацияси;

5. Ишлаб чиқариш аҳамиятига эга бўлган бошқа харажатлар.

Ишлаб чиқариш билан боғлиқ моддий харажатларга: ишлаб чиқариладиган маҳсулотнинг асосини ташкил этиб, унинг

таркибига кирадиган ёки маҳсулот тайёрлашда зарур таркибий қисм ҳисобланган четдан сотиб олинadиган хом-ашё ва материаллар, эҳтиёт қисмлар, инвентарлар, ярим тайёр маҳсулотлар, ёқилғилар, энергия ва бошқалар киради.

Ишлаб чиқариш хусусиятига эга бўлган меҳнатга ҳақ тўлаш харажатлари таркибига: амалда бажарилган иш учун ишлаб чиқариш хусусиятига эга бўлган ҳисобланган иш ҳақи; устамалар; компенсация тўловлари (тунги вақтда, ишдан ташқари вақтда, дам олиш ва байрам кунларида ишлаганлиги учун; оғир, зарарли табиий-иқлим шароитларида ишлаганлик учун ва бошқалар); ишламаган вақти учун ҳақ тўловлар (навбатдаги ва қўшимча таътиллар, ўсмирларнинг имтиёзли соатлари, мажбурий таътилда бўлган ходимларга, ҳарбий йигинларда бўлган вақти учун) киради.

Ижтимоий суғурта ажратмаларига қуйидагилар киради: қонун ҳужжатлари билан белгиланган меъёрлар бўйича меҳнатга ҳақ тўлаш фондига ижтимоий тусдаги мажбурий ажратмалар, нодавлат пенсия жамғармасига ва ихтиёрий суғуртанинг бошқа турларига ажратмалар.

Асосий воситалар ва ишлаб чиқариш аҳамиятига эга бўлган номоддий активлар *амортизацияси* бўйича харажатлар таркиби асосий ишлаб чиқариш фондлари ва номоддий активларнинг дастлабки (тиклаш) қийматидан келиб чиқиб ҳисобланган амортизация ажратмалари суммасидан иборатдир.

Ишлаб чиқариш тусидаги бошқа харажатларга ишлаб чиқариш жараёнига хизмат кўрсатиш-таъмирлаш харажатлари, асосий ишлаб чиқариш фондларини сақлаш харажатлари, ёнғиндан сақлаш-қўриқлаш харажатлари, техник хавфсизликни таъминлаш харажатлари, текин уй-жой ҳақини тўлаш харажатлари, ишлаб чиқариш жараёнига тегишли бўлган хизмат сафари харажатлари, ишлаб чиқариш жароҳатлари харажатлари ва бошқалар киради.

Б. Давр харажатлари деганда бевосита ишлаб чиқариш жараёни билан боғлиқ бўлмаган харажатлар ва сарфлар тушинилади, яъни маҳсулотни сотиш харажатлари ва умумҳўжалик аҳамиятига эга бўлган харажатлардир.

Сотиш харажатлари деганда товарларни темир йўл, ҳаво, автомобиль, денгиз, дарё транспортида ва от-уловда ташиш харажатлари тушинилади. Бундан ташқари транспорт

воситалари бекор туриб қолганлиги учун тўланадиган жарималар, савдо ва умумовқатланиш корхоналари сотиш харажатлари, савдо эҳтиёжлари учун фойдаланиладиган бинолар, иншоотлар ва хоналарни ижарага олиш, сақлаш ва тузатиш харажатлари, дастурхон, сочиқ ва ошхона идиш-тавоғи эскириши, савдо реклама харажатлари ва сотиш бўйича бошқа харажатлар тушинилади.

Маъмурий харажатларга қуйидагилар киради: бошқарув харажатларига тегишли бўлган меҳнатга ҳақ тўлаш харажатлари; бошқарув харажатларига тегишли бўлган ижтимоий суғурта ажратмалари; хизмат енгил автотранспорти ва хизмат микроавтобусини сақлаш, ёллаш ва ижарага олиш харажатлари; алоқа тармоқлари, сигнализация воситалари, ҳисоблаш марказлари ва бошқа техник воситаларни сақлаш-хизмат кўрсатиш харажатлари; маъмурий-бошқарув эҳтиёжлари учун бинолар ва хоналар ижараси учун ҳақ тўлаш: вазирликлар, идоралар ва бошқа шу каби харажатларга ажратмалар; атроф муҳитни ифлослантирганлик ва чиқитларни жойлаштирганлик учун компенсация тўловлари ва бошқа бошқарув харажатлари.

Бошқа операция харажатларига қуйидагилар киради: кадрлар тайёрлаш ва қайта тайёрлаш харажатлари; лойиҳа ва қурилиш-монтаж ишларида чала ишларни бартараф этиш харажатларини қоплаш; маслаҳат ва ахборот хизматларига ҳақ тўлаш; қишлоқ хўжалигини ободонлаштириш; бир йўла тўланадиган мукофот ва тақдирлашлар; ходимларга маҳсулотларни бепул бериш; ходимларнинг саёҳатларга, спорт секцияларига, маданий-кўнгилочар тадбирларига қатнашиш харажатлари; икки ёшга тўлгунча болани парвариш қилиш учун ойлик нафақалар; ходимларга тўланадиган моддий ёрдам; қариялар уйлари, болалар мактабгача тарбия муассасалари, халқ таълими муассасалари ва уларни таъмирлаш ишлари харажатлари; банк ва депозитарий хизматлари; зарарлар; жарималар; пенялар; суд харажатлари; табиий офатлар туфайли қўрилган қопланмайдиган йўқотишлар; ишлаб чиқариш тусидаги ихтирочилик ва рационализаторлик харажатлари ва бошқа харажатлар.

Ҳисобат даврининг келгусида солиқ солинадиган базадан чиқариладиган харажат турларига янги технологияларни яратиш ва қўлланилаётган технологияларни такомиллаштириш

бўйича, шунингдек, илмий тадқиқотлар, тажриба-конструкторлик ишларини ўтказиш, хом ашё ва материалларнинг янги турларини яратиш, ишлаб чиқаришни қайта жиҳозлаш билан боғлиқ бўлган маҳсулотлар сифатини ошириш бўйича харажатлар ва шу каби бошқа харажатлар киради.

В. Молиявий фаолият бўйича харажатлар таркибида банклар ва бошқа молия-кредит ташкилотлари бўйича фоизлар (инвестиция даврида капитал қўйилмалар таркибига кирувчи инвестицияларга олинган банк ва бошқа молия-кредит ташкилотлари кредитлари бўйича фоизлардан ташқари), шу жумладан, муддати ўтган ва узайтирилган ссудалар бўйича фоизлар ҳисобга олинади.

Г. Фавқулодда зарарлар – бу хўжалик юритувчи субъектларнинг одатдаги фаолиятидан четга чиқувчи ҳодисалар ёки операциялар натижасида вужудга келадиган ва рўй бериши кутилмаган одатдан ташқари харажат моддаларидир. Бунга фавқулодда моддалар ва давр харажатлари таркибида акс эттирилиши керак бўлган давр харажат моддалари кирмайди.

У ёки бу модданинг фавқулодда зарарлар моддаси сифатида акс эттирилиши учун у қуйидаги мезонларга жавоб бериши керак:

корхонанинг одатдаги хўжалик фаолиятига хос эмаслик;

бир неча йил мобайнида такрорланмаслиги лозим;

бошқарув ходими томонидан қабул қилинадиган қарорларга боғлиқ эмаслик.

Тегишли моддаларни фавқулодда харажатларга киритиш ёки киритмаслик тўғрисида қарор қабул қилишда ишлар амалга ошириладиган шароитларни ҳам ҳисобга олиш лозим.

2.2. Фермер хўжаликлар ишлаб чиқариш фаолияти натижасида олинadиган даромадлар

Фермер хўжаликлари томонидан уларнинг хўжалик фаолиятини амалга оширилиши натижасида олинadиган даромадлари қуйидаги асосий бўлимлар бўйича ҳисобга олинади:

а) сотишдан олинган соф тушум;

б) асосий фаолиятдан олинган бошқа даромадлар;

в) молиявий фаолиятдан олинган даромадлар;

г) фавқулодда даромадлар.

233

Сотишдан олинган соф тушум маҳсулот (ишлар, хизматлар)ни сотишдан олинган, ундан қўшилган қиймат, акциз солиғи ва экспорт банк пошлинаси чегирилган тушум сифатида аниқланади.

Асосий фаолиятдан олинган бошқа даромадларга қуйидагилар киради:

ундирилган ёки қарздор томонидан этироф этилган жарималар, пенялар, вақтида тўланмаган қарзлар ва хўжалик шартномалари шартини бузганлик учун бошқа хил жазо жарималари, шунингдек, етказиладиган зарарларни ундириш бўйича даромадлар;

ҳисобот йилида аниқланган ўтган йиллардаги фойда;

ишлаб чиқариш ва маҳсулотлар (ишлар, хизматлар)ни сотиш билан боғлиқ бўлмаган операциялардан рента даромади, хўжалик юритувчи субъектлар ҳузуридаги ошхоналардан тушумлар, ёрдамчи хизматлардан даромадлар сифатидаги бошқа даромадлар;

хўжалик юритувчи субъектнинг асосий фондларини ва бошқа мол-мулкларини сотишдан олинган даромадлар;

даъво билдириш муддати ўтган кредиторлик ва депонент қарзларни ҳисобдан чиқаришдан олинган даромадлар;

товар-моддий бойликларни пухта баҳолаш;

давлат субсидияларидан даромадлар;

холисона молиявий ёрдам ва бошқа операциялардан даромадлар.

Молиявий фаолиятдан олинган даромадлар қуйидагилардан иборатдир:

олинган роялтилар ва сармоя трансферти;

Ўзбекистон Республикаси ҳудудида ва унинг ташқарисида хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятида улуш қўшган ҳолда қатнашишдан олинган даромад, акциялар бўйича дивидентлар ва облигациялар ҳамда хўжалик юритувчи субъектга тегишли қимматли қоғозлар бўйича даромадлар;

мол-мулкни узоқ муддат ижарага беришдан олинган даромадлар (лизинг тўловини олиш);

валюта счетлари, шунингдек, чет эл валюталаридаги операциялар бўйича ижобий курс тафовутлари;

сарфланган (қимматли қоғозларга, шўба корхоналарга ва ҳ.к.ларга) маблағларни қайта баҳолашдан олинган даромадлар ва бошқа молиявий фаолиятдан олинган даромадлар.

Фавқулодда фойда моддалари – бу кўзда тутилмаган, тасодифий тусга эга бўлган, ҳодиса ёки ҳўжалик юритувчи субъектнинг одатдаги фаолияти доирасидан четга чиқадиган тусдаги операциялар натижасида пайдо бўладиган ва олиниши кутилмаган фойдадир. Бунга даромаднинг фавқулодда моддалари ёки асосий фаолиятдан олинган бошқа даромадлар бўлмасида акс эттирилиши керак бўлган ўтган даврлардаги фойда кирмайди.

2.3. Фермер ҳўжаликлари фаолиятининг молиявий натижалари ва уни тақсимлаш.

Фермер ҳўжаликлар молиявий натижалари олинган фойда миқдори ва рентабеллик даражаси билан характерланади. Фойда миқдори қанчалик кўп ва рентабеллик даражаси қанчалик юқори бўлса, корхона шунчалик самарали фаолият кўрсатади, унинг молиявий ҳолати шунчалик барқарор бўлади. Шунинг учун фойда миқдори ва рентабелликни ошириш имкониятларини қидириш ҳар қандай бизнес соҳасида асосий мақсадлардан бири ҳисобланади. Молиявий натижаларни бошқариш жараёнида иқтисодий таҳлил муҳим аҳамиятга эга бўлиб, у қуйидаги вазифаларни бажаради:

молиявий натижаларнинг шаклланиши устидан мунтазам назорат юритиш;

объектив ва субъектив омилларнинг молиявий натижаларга таъсирини аниқлаш;

фойда миқдори ва рентабеллик даражасини ошириш имкониятларини аниқлаш, ҳамда уларни истиқболли режаларини тузиш;

фойда ва рентабелликни ошириш имкониятларидан фойдаланиш бўйича фермер ҳўжалик ишини баҳолаш;

аниқланган имкониятларни тадбиқ этиш бўйича чора-тадбирлар ишлаб чиқиш.

Таҳлил этиш жараёнида қуйидаги фойда кўрсаткичлари ишлатилади:

ялпи маржинал фойда - сотилган маҳсулот бўйича тушум ва ишлаб чиқариш харажатлари орасидаги фарқ;

маҳсулот, товар ва хизматлар сотилишидан олинадиган фойда - маржинал фойда ва ҳисобот йилидаги доимий (бошқарув ва тижорат) харажатлар миқдорлари орасидаги фарқ;

солиққа тортилганга қадар умумий молиявий натижа - (брутто-фойда) маҳсулот, иш ва хизматларни сотишдан олинадиган молиявий натижалар, инвестициявий ва молиявий фаолиятдан олинадиган даромад ва харажатлар, сотишдан ташқари ва фавқулодда даромад йиғиндисидан иборат;

одатдаги фаолиятдан олинувчи фойда-солиққа тортилганга қадар умумий молиявий натижадан даромад (фойда) солиғи ва бошқа мажбурий тўловлар тўлангандан сўнгги фойдадир;

соф фойда - бу ҳамма солиқлар, иқтисодий жарималар, фавқулодда харажатлар ва бошқа мажбурий тўловлардан сўнг фермер хўжалик ихтиёрида қоладиган фойданинг бир қисми;

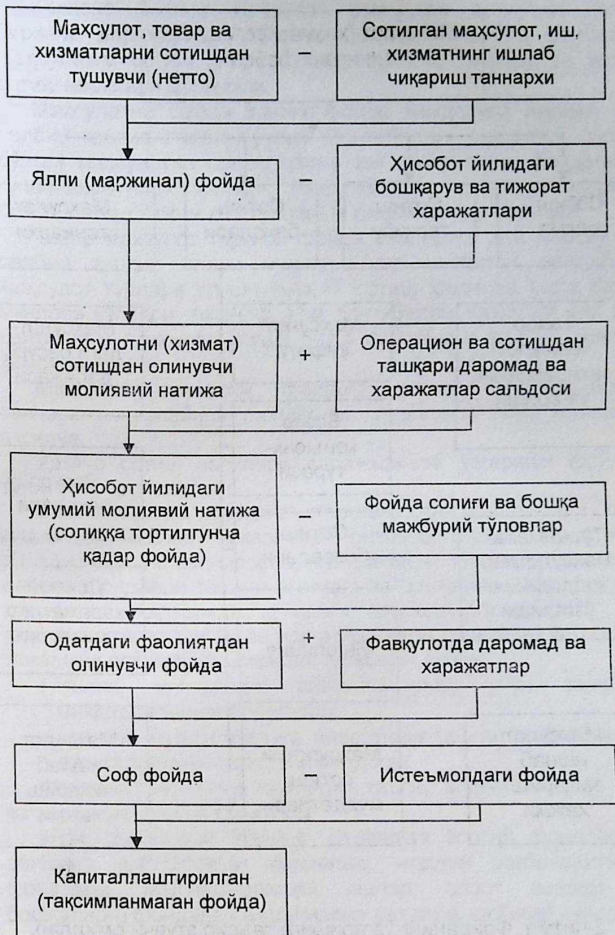
истеъмолдаги фойда-дивидентларни тўлаш, корхона ходимлари ёки ижтимоий дастурлар учун сарфланувчи фойданинг бир қисми;

капиталлаштирилган (тақсимланмаган) фойда - бу активларни кўпайтириш учун йуналтирилган фойданинг бир қисми.

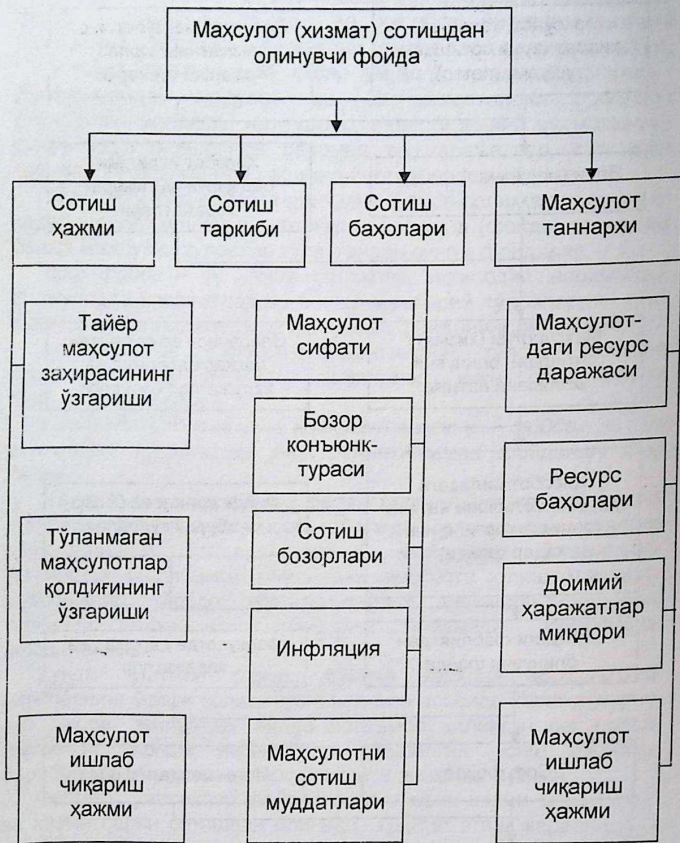
Таҳлил этиш жараёнида балансдаги фойда таркиби унинг тузилиши ўзгариши ва ҳисобот йилида белгиланган миқдорга эришганлигини ўрганиш лозим. Фойданинг ўзгаришини ўрганишда инфляцион омилларни инобатга олиш мақсадга мувофиқдир. Фойда кўрсаткичларини шакиллантириш-нинг таркибий чизмасини қуйидаги 1-чизмада қуйидагича ифодалаймиз.

Бунда тушумни тармоқ бўйича корхона маҳсулотига нархларнинг ўсиши солиштирма индекси асосида харажатларни эса таҳлил этилаётган йилда истеъмол қилинган ресурслар нархининг ошиши натижасида эришилган ўсиш суръати баробарида камайтириш асосида қайта аниқлаш мумкин.

Фермер хўжаликлар фойдасининг асосий қисми маҳсулот ва хизматларни сотишдан олинади. Таҳлил этиш жараёнида маҳсулотни сотишдан олинувчи фойданинг ўзгариши ўрганилиб, унинг ўзгаришига таъсир этувчи омиллар аниқланиши лозим. (2-чизма).

1-чизма. Фойда кўрсаткичларини шакиллантиришнинг тузилиши

2-чизма. Фойданинг ўзгаришига таъсир этувчи омиллар.

Корхона бўйича маҳсулот сотишдан олинувчи фойда биринчи даражали бир-бирига боғлиқ 4 омилга боғлиқдир: Маҳсулотни сотиш ҳажми; унинг таркиби; таннарх ва ўртача сотиш нархлари даражаси.

Маҳсулотни сотиш ҳажми фойда миқдорига ижобий ва салбий таъсир этиши мумкин. Рентабеллик даражаси юқори бўлган маҳсулотни сотиш ҳажмининг оширилиши фойданинг купайишига олиб келади. Агар маҳсулот зиён келтирувчи бўлса, сотиш ҳажмининг купайиши билан фойда камаяди.

Товар маҳсулот таркиби фойда миқдорига ҳам ижобий ҳам салбий таъсир этиши мумкин. Агар нисбатан рентабелли маҳсулот турлари улуши умумий сотиш ҳажмида ошса фойда миқдори купаяди. Аксинча, кам рентабелли маҳсулот ёки зиён келтирувчи маҳсулот улуши ошса фойданинг умумий миқдори камаяди.

Маҳсулот таннархи фойдага тескари пропорционал: таннархнинг пасайиши фойданинг купайишига олиб келади ва аксинча.

Ўртача сотиш нархлари даражасининг ўзгариши фойдага тўғри пропорционалдир.

Соф фойда корхонанинг уставига асосан ишлатилади. Унинг ҳисобидан ишлаб чиқаришни ривожлантириш инвестицияланади, корхона акциядорларига дивидент тўланади, захира ва суғурта фондлари ташкил этилади ва бошқалар. Соф фойдани тақсимлаш жараёнида қуйидаги мақсадларга эришиш учун капиталаштириладиган ва ишлатиладиган суммалар ўртасидаги тенгликни оптималлаштиришга эришиши лозим:

- Ишлаб чиқаришни ривожлантириш учун зарурий миқдордаги инвестициялар;
- корхона мулкдорларига инвестициялашган маблағ учун фойдалиликнинг зарурий миқдори.

Фойдани тақсимлаш тенглигига таъсир этувчи омиллар ички ва ташки омилларга бўлинади.

Ички омилларга фермер хўжаликда асосий фондлар ва айланма маблағларни молиялаш, моддий рағбатлантириш фондлари, маданий-маиший ишлар, спорт ишлари ва бошқаларга фойдадан ажратмалар ажратиш кабилар киради.

Ташқи омиллар:

- ҳуқуқий чекланмаган (фойда солиғи ставкалари, заҳира жамғармаларига фойиз ажратмалар ва бошқалар.)
- фойдани қайта инвестициялашдаги солиқ имтиёзлари тизими ва бошқалар.

Таҳлил жараёнида солиққа тортиладиган фойда суммаси ҳажмининг ўзгариб туриши омиллари, туланган дивидендлар суммаси, фойизлари, фойдадан олинadиган солиқ, соф фойда ҳажми, корхона жамғармаларига ажратмаларни ўрганиш зарурдир.

Солиқ органлари ва корхоналарда солиққа тортиладиган фойда миқдори катта қизиқиш уйғотади.

Таянч иборалар ва такрорлаш учун саволлар.

Таянч иборалар: Маҳсулот (ишлар, хизматлар) ишлаб чиқариш харажатлари; моддий харажатлар, меҳнатга ҳақ тўлаш харажатлари; ижтимоий суғурта ажратмалари; давр харажатлари; сотиш харажатлари; маъмурий харажатлар; фавқулодда зарарлар; сотишдан олинган соф тушум; фавқулодда фойда; соф фойда, капиталлаштирилган фойда.

Такрорлаш учун саволлар:

1. Харажат моддалари нима?
2. Харажат элементлари нима?
3. Маҳсулот (ишлар, хизматлар) ишлаб чиқариш харажатлари.
4. Ишлаб чиқариш билан боғлиқ моддий харажатларга нималар киради?
5. Давр харажатлари ва унинг асосий элементлари ҳақида тушунча беринг.
6. Молиявий фаолият бўйича харажатлар ҳақида тушунча беринг.
7. Даромадларнинг асосий бўлимлари нималардан иборат?
8. Фойдани қанақанги турлари (кўрсаткичлари)ни биласиз?
9. Фойданинг ўзгаришига таъсир этувчи омиллар.

3-боб. Фермер хўжаликларда иш ҳақи фондини ташкил этиш

Режа

3.1. Ишбай иш тури учун иш ҳақи фондини молиялаш.

3.2. Вақтбай иш тури учун иш ҳақи фондини молиялаш.

3.1. Ишбай иш тури учун иш ҳақи фондини молиялаш.

Ўзбекистон Республикаси Қишлоқ ва сув хўжалик вазирлиги томонидан ишлаб чиқилган тавсияга биноан фермер хўжаликлар иш ҳақи фонди (даромад) хўжалиқда ишлаб чиқиладиган технологик харита асосида аниқланади.

Хўжаликларда иш якунларини, экинлар ҳосилдорлигини ва бошқа сифат кўрсаткичларини ҳисобга олган ҳолда таъриф ставкasi 25-50 фоизга оширилиб, етиштириладиган маҳсулотлар қийматидан иш ҳақи фонди молиялаштирилади ва бу фонд фермер хўжаликларнинг даромади улуши ҳисобланади ва 100 сўмлик маҳсулот қийматидан иш ҳақи фонди миқдорида белгиланади.

Узил-кесил ҳисоб-китоб қилгунга қадар маҳсулот учун ҳисобланган иш ҳақининг 70 фоизи миқдорида бўнак ишчиларга маҳсулот сотишдан олинадиган даромад ҳисобидан бериб борилади. Бу бўнак суммаси хўжаликларда ишлаб чиқилган технологик харитадан келиб чиққан ҳолда ҳисобланган тариф фондининг умумий суммасидан оширилмаган ҳолда белгиланади.

Мисол: Самарқанд вилояти Жомбой туман «Хумо» фермер хўжалигидаги оила бошлиғи Б.Холмурзаевга 2008 йилда 9.0 га ер майдони пахта етиштириш учун бириктириб берилган, ҳосилдорлик гектаридан 25 центнер, жами ер майдонидан 22,5 тонна ҳосил олиш шартнома асосида белгиланган. Яппи маҳсулот қиймати пахтанинг навларини ҳисобга олган ҳолда 7650 минг сўмни ташкил этган. Тариф бўйича иш ҳақи фонди умумий ишлаб чиқариш харажатларини бирга ҳисоблаганда 1530 минг сўмни ташкил этган. Маҳсулот учун қўшимча 25% (382,5 минг сўм) ҳисобланган, натижада жами иш ҳақи фонди (даромад) 1912,5 минг сўмни (1530 минг сўм + 382,5 минг сўм) ташкил этади.

100 сўмлик маҳсулот қийматидан иш ҳақи фонди (даромад) 25 сўмни ташкил этади ($1912,5 : 7650$) х 100. Шундан йил давомида 70 фоизидан ёки 1338,75 минг сўмдан ($1912,5 \times 70$)/100 ошмаган миқдорда бўнак тариқасида ишловчиларга ҳақ тўлаб борилади.

Агар фермер белгиланган миқдарга нисбатан қўшимча пахта маҳсулоти етиштириб уни топширса қўшимча маҳсулотнинг ҳар 100 сўмига 17,5 ($25 \times 70\%$) сўм иш ҳақи (даромад) суммаси қўшилиб боради.

Фермер хўжалигида маҳсулот етиштириш шартномасига аъзо бўлмаган (ёлланма) ишловчилар билан маълум ишларни бажариш учун меҳнат шартномаси тузилиши мумкин. Бундай ишловчиларнинг иш ҳақи фермер ишчиларининг меҳнат ҳақи фонди (даромад) ҳисобидан тўланади. Меҳнат ҳақи фермер ва ёлланма ишчи келишуви бўйича белгиланади ва у фермер хўжалик ишловчиларига тариф бўйича белгиланган маошдан кам бўлмашлиги керак.

Бажариладиган ишларнинг сифати кўп жиҳатдан ишчининг тажрибасига, қобилиятига, билими ва малакасига боғлиқ бўлади. Иш ҳақи ишловчиларнинг малакасини акс эттириш ва улардан энг яхшилари ажратиб кўрсатиш учун I ва II класс "Уста сувчи", "ўсимчилик устаси" унвони бўлган ишловчиларга класслик учун маошларига нисбатан қуйидаги миқдорда қўшимча ҳақ белгиланади: II класс учун - 10 фоиз, I класс, учун - 20 фоиз. Топшириқ сифатсиз бажарилганда ва маҳсулатнинг сифати пасайиб кетган ҳолларда мазкур қўшимчалар берилмайди.

Класслик ва унвон учун қўшимчани ойлик бўнакга қўшиб ҳисоблаш мақсадга мувофиқ бўлади.

Қишлоқ, хўжалик ишларига жалб қилинган мавсумий (ёлланма) ишловчиларга йил якунида қўшимча ҳақ ва мукофот ҳисобланмайди.

Пудратчилар ва бошқа ички хўжалик бўлинмалари билан узил-кесил ҳисоб ишлари ҳисоб-китоб маркази томонидан тўлиқ қабул қилинганидан кейин соф даромад миқдори аниқланади.

Соф даромадни аниқлашда меъёрдан ортиқча қилинган харажатлар мавжуд бўлса қўшимча харажат ҳисобдан чегириб ташланади. Агар харажатлар меъёрдан кам бўлса умумий даромад суммасидан ҳақиқатда қилинган харажат чегирилади,

яъни соф даромадда иқтисод қилинган харажат ҳам ўз аксини топади.

Ҳар бир ички бўлинма бўйича аниқланган даромад ушбу бўлинмага маҳсулот учун қўшимча ҳақ ва мукофот қилиб тўланади.

3.2. Вақтбай иш тури учун иш ҳақи фондини молиялаш

Раҳбар ходимлар ва мутахассисларга ҳақ тўлаш. Раҳбар ходим ва мутахассисларга сотилган (ишлаб чиқилган) қишлоқ хўжалик маҳсулоти қийматига нисбатан белгиланган меъёр асосида ҳақ тўлаш тавсия этилади.

Меъёр (норматив) барча раҳбар ходимлар ва мутахассисларга олдинги 3 йилда хўжалик томонидан сотилган (ишлаб, чиқарилган) қишлоқ хўжалик маҳсулоти ўртача қийматига нисбатан белгиланади ва 1000 сўмлик маҳсулот учун ҳақ тўлаш меъёри ишлаб чиқилади ва шу асосида йил якуни бўйича маҳсулот учун қўшимча ҳақ тўланади.

Бунинг учун олдинги 3 йилги қишлоқ хўжалик маҳсулотлари миқдори натурал ҳолда олиниб, охириги йилда йиллик ҳисобот бўйича аниқланган сотиш баҳосига (сотилмаган маҳсулотлар таннари бўйича) кўпайтирилиб ўртача бир йиллик сотиш (ишлаб чиқариш) қиймати аниқланади ва жорий йил "Бизне режа"си бўйича раҳбар ходимлар ва мутахассисларни ойл лавозим маоши бўйича йиллик иш ҳақи ҳисобланади ҳамда 10 сўмлик маҳсулот учун меъёр ишлаб чиқилади.

Мисол: Хўжалиқда олдинги 3 йилдаги (2005-2007 йил) ўртача йиллик қишлоқ хўжалик маҳсулотларини сотиш ҳажми 2007 йилдаги ҳақиқий баҳо билан ҳисобланганда 7650 минг сўмни ташкил этган. 2008 йил "Бизнес-режа"да раҳбар ходимлар ва мутахассисларнинг белгиланган муддатга ҳақ тўлаш гуруҳ бўйича лавозим маошидан келиб чиқиб ҳисобланган йиллик иш ҳақи фонди 1920 минг сўмни ташкил этади.

Барча ходимларнинг иш ҳақи маҳсулот учун баҳо белгилашда ҳисобга киритилган бўлса сотилган 1000 сўм қишлоқ хўжалик маҳсулоти учун режадаги баҳо 251,0 сўмни (1920 минг сўм: 7650 минг сўм x 1000) ташкил этади.

Йил якуни бўйича ҳисоб - китоб қилинганда давлат томонидан белгиланган харид нархларнинг ўзгаришини ҳисобга олган ҳолда ушбу аниқланган меъёрга тузатиш киритилади.

2008 йил нархларида 2005-2007 йилларда олинган маҳсулот 9225 минг сўмга қайта баҳоланди. Бу ҳолда раҳбар ходимлар ва мутахассисларнинг йил якуни бўйича иш ҳақи фондини 1000 сўмлик маҳсулот қийматида 208 сўм деб ҳисобланади. ($1920 : 9225 \times 1000$). Йил охиригача, яъни маҳсулот учун ҳисоб-китоб қилгунга қадар, раҳбар ходимлар ва мутахассисларга разряд бўйича белгиланган ойлик лавозим маошидан 80 % тўлаб борилади.

Йил якуни бўйича олинган барча маҳсулотни сотиш нархлари (сотилмасга таннарх) бўйича қиймати аниқланиб, унда раҳбар ва мутахассисларнинг иш ҳақи фонди ҳисоблаб чиқилади.

Мисол: 2008 йил хўжалик етиштирган маҳсулот 10500 минг сўмга тенг. Йил охиридаги иш ҳақи фонди қайта ҳисобланганда 2184 минг сўм. ($208 \text{ сўм} \times 10500 \text{ минг сўм} : 1000$) тенг бўлади. Бундан 1536 минг сўми йил давомида маош ҳисобидан олинган 80 фоиз бўнакни, 384 минг сўми маошнинг қолган 20 фоизини ва 264г сўми утган 3 йилдаги олинган маҳсулотга жорий йилда олинган ялпи маҳсулотнинг қўшимча қисми учун қўшимча иш ҳақи фондини ташкил қилади. $1920 \times 80\% = 1536 \text{ м.с.}$ $1920 \times 20\% = 384$; $2184 - 1920 = 264 \text{ минг сўм}$. Йил якуни бўйича маҳсулот учун қўшимча ҳақ тўлаш рўйхатига киритилган раҳбар ва мутахассисларга тўланади.

Йил якуни бўйича аниқланган иш ҳақи фонди жорий йилда маҳсулот миқдорини кам олганлиги сабабли лавозим маош фондидан камайиб кетса қўшимча ҳақ аниқланган иш ҳақи фонди миқдоридан ошмаган ҳолда тўланади.

Мисол: Юқорида лавозим маош фонди 1920 минг сўмлиги аниқланган. Қишлоқ хўжалиги корхонаси бизнес-режада таннархи 8400 минг сўмлик, сотиш баҳоси 10500 минг сўм бўлган ўсимчилик маҳсулоти (пахта) етказилган, яъни рентабеллик даражаси 25,0 фоизга етказиш кўрсатилган. Жорий йилда ўсимчиликда таннархи 8300 минг сўм, сотиш баҳоси 10500 минг сўмлик маҳсулот етиштирилган. Рентабеллик даражаси 26,3 ёки ўтган йилга нисбатан 1,3%га ошган. Бу кўрсаткич учун раҳбар ва мутахассисларни мукофотлаш учун иш ҳақи фонди 100 минг ($1920 \times 26,3 : 25$) ва жами иш ҳақи фонди 2264 ($2184 + 100$) минг сўмни ташкил этади.

Қишлоқ хўжалик корхонаси иш ҳақи фонди базис иш ҳақи фонди ва ишлаб чиқариш ҳажмини ўсишига ҳамда ишлаб

чиқариш харажатларини камайтириш натижасида иқтисод қилинган маблағларга қараб Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлигида 1998 йил 21 февралдаги 407-сонли давлат рўйхатидан ўтказилган «Иш ҳақи учун маблағлар бериш тартиби»га кўра тижорат банклари томонидан назорат қилинади.

Таянч иборалар ва такрорлаш учун саволлар

Таянч иборалар: Давлат бюджети, бюджет даромадлари, давлат молияси, солиқлар, фискал солиғи, солиқ объекти, солиқ субъекти, солиқ имтиёзлари, эмиссия, давлат заёмлари, бюджет тақчиллиги, давлат бюджети, маҳаллий бюджетлар, давлат бюджетининг тақчиллиги, субвенция, акциз солиғи, ягона ер солиғи, иш ҳақидан даромад солиғи, қўшилган қиймат солиғи.

Такрорлаш учун саволлар:

1. Технологик харита ҳақида тушунчангиз қандай?
2. Ишбай иш тури учун иш ҳақи фонди қандай ҳисобланади?
3. 100 сўмлик маҳсулот қийматиға нисбатан иш ҳақи лимити қандай ҳисобланади?
4. Режадан ортиқча етиштирилган маҳсулот қиймати учун қўшимча иш ҳақи қандай ҳисобланади?
5. Вақтбай ишлар учун иш ҳақи фондини молиялаш тартиби.
6. Минг сўмлик маҳсулот иш ҳақи меъёри нима учун ҳисобланади?
7. Режадан ортиқча етиштирилган маҳсулот қийматидан раҳбар ва мутахассисларга қўшимча иш ҳақи қандай ҳисобланади?

4-боб. Бюджет билан молиявий муносабатлар

Режа

- 4.1. Бюджетнинг моҳияти ва зарурияти.
- 4.2. Ўзбекистон Республикаси Давлат бюджетининг асосий кўрсаткичлари.
- 4.3. Фермер хўжаликларнинг бюджетга тўловлари.

4.1. Бюджетнинг моҳияти ва зарурияти

Фермер хўжаликларнинг бюджетга тўловларини кўриб чиқиш, жумладан ягона ер солиғини ҳисоблаш усулларини ўрганиш мавзунини мақсадидир. Ушбу мақсадда қуйидаги вазифалар амалга оширилади:

- давлат ва маҳаллий бюджетларнинг моҳияти ва уларнинг вазифаларини билиш;
- мустақиллик даврида солиқ тўловларининг такомиллашиши;
- ҳозирги кунда бюджетга тўланадиган солиқ турлари;
- бюджетга тўланадиган турли хил тўловлар ва уларнинг ставкалари;
- ягона ер солиғи ва уни ҳисоблаш тартиби.

Ҳар бир мамлакатнинг иқтисодий тизимини муайян мақсадда ривожлантириш учун турли марказлашган жамғармаларни ва аввало умумдавлат пул маблағлари жамғармаси-давлат бюджетини тузиш йўли билан таъминланади.

Давлат бюжети мамлакатнинг асосий молиявий режаси, молия тизимининг марказий бўғинидир. Унинг асосий вазифаси молиявий воситалар ёрдамида иқтисодни самарали ривожлантириш ва умумдавлат миқёсидаги ижтимоий вазифаларни ҳал қилиш учун шароит яратишдир.

Тўла хўжалик ҳисоби ва ўз-ўзини маблағ билан таъминлаш шароитида давлат бюджетининг маблағлари аввало иқтисодиёт таркибини қайта қуришга, муайян мақсаддаги комплекс дастурларни молия билан таъминлашга, илмий техника қудратини кучайтиришга, ижтимоий соҳани ривожлантиришга, мамлакатни муҳофаа қилишнинг мустақамлашга йўналтирилади.

Республика бюжетида ва маҳаллий бюджетларда тўпланган пул ресурсларининг марказлашган жамғармалари халқ хўжалигининг ва айрим ҳудудларнинг манфаатини

демократик марказлашиш тамойилларида уйғунлаштиришнинг молиявий асосини вужудга келтиради. Тамойилни халқ хўжалигини бошқа-бошқа соҳасида амалга ошириш давлат, тармоқлар, корхоналар (бирлашмалар), маҳаллий органларнинг молиясини аниқ, алоҳида-алоҳида ажратишни талаб этади.

Режали равишда иш кўрувчи ягона хўжалик тизими доирасида айрим бўғинларга ишлаб чиқариш ресурсларини, муайян қоидаларга мувофиқ шу бўғинларга бириктириб бериладиган пул маблағларини тасарруф қилишда иқтисодий мустақиллик таъминланади.

Бозор иқтисодиётига ва бошқаришнинг иқтисодий усулларига ўтиш молиявий сиёсатга бўлган талабни анча ўзгартирди, давлат бюджетининг ўрни масаласини янгича усулларда юритиш талабини қўйди. Бошқаришнинг иқтисодий усуллари шароитида режалаштириш тизими халқ хўжалигини ва унинг бўғинларини иқтисодий ривожлантириш режаларининг таркибий қисми бўлган йиллик ва бир неча йиллик режаларини ишлаб чиқиш ва тасдиқлашни назарда тутди. Молиявий режалар хўжаликнинг ҳамма поғоналаридаги молиявий фаолиятининг йириклашган кўрсаткичларини ўз ичига олиши керак. Назорат рақамларни, лимитларни ва давлат буюртмаларини ишлаб чиқиш молиявий маблағларнинг манбаларини узоқ даврга мўлжалланган иқтисодий меъёрларини, баҳоларини белгилаш билан боғлаб олиб бориш керак.

Молиявий режалаштиришнинг ўзаги давлатнинг йиғма молиявий баланси бўлиб, у ҳам мамлакат иқтисодий ва ижтимоий тараққиётининг режаси билан бир вақтда унинг таркибий қисми сифатида ишлаб чиқилади. Баланс ижтимоий такрор ишлаб чиқаришнинг моддий, ашёвий ва пул-молиявий нисбатларини бир-бирига мувофиқлигини акс эттириши керак.

Мамлакатнинг йиғма молиявий балансини ишлаб чиқиш давлат бюджетига янги мақом беради - уни мамлакатнинг марказлашган пул фондини ижтимоий иқтисодий ҳаётнинг барча иштирокчиларига қарашли молиявий маблағларнинг ва пул ресурсларининг ҳаракати билан ўзаро боғлаб ҳосил қилинадиган ва сарфланадиган бош ўзак-балансга айлантиради.

Юқорида таъкидлангандик, ҳар бир давлат бир қатор ижтимоий –иқтисодий ва сиёсий вазифаларни бажариш учун

унинг ихтиёрида пул маблағлари бўлиши шарт ва унга давлат молияси орқали эришилади.

Давлат молияси - миллий даромад ва миллий бойлик қийматининг бир қисмини, унга қарашли банк, ташкилотларнинг пул фондига айлантириб, уларнинг иқтисодий ўсишини таъминлаш, жамият аъзолари умумий эҳтиёжини қондириш, мамлакатни идора этиш учун тақсимлаш ва ишлатиш борасидаги муносабатлардир.

Давлат молияси таркибан :

1. давлат бюджети;
2. бюджетдан ташқари уюштирилган пул фондлари;
3. давлат кредити;
4. давлат корхоналари молиясидан иборат.

Ушбуларда бюджетдан ташқари пул фондлари тўғрисида (5-бобда), давлат кредити тўғрисида (7-бобда), корхоналар молияси тўғрисида (8-бобда) кейинги бобларда тўхталамиз.

Давлат бюджети даромадлар ва харажатлар каби икки қисмдан иборат. Давлат даромадлари – бу миллий даромадни ва бойликни тақсимлаш ва қайта тақсимлаш жараёнида унинг давлатга тегишли қисмидир. У бевосита давлат ихтиёридаги ва давлат корхоналари қўлидаги даромаддан иборат бўлади. Давлат даромадлари ички ва ташқи иқтисодий муносабатлардан тушади, аммо асосийси ички манбадир. Ички манбанинг 3 шакли мавжуддир:

1. солиқлар;
2. заёмлар;
3. эмиссия.

Солиқлар – миллий даромадни тақсимлаш ва қайта тақсимлаш жараёнида унинг бир қисмини давлат ихтиёрига олиш шаклидир. Солиқлар уч хил вазифани адо этади :

1. *фискаль*, яъни давлат бюджетига муҳим равишда пул тушириб туриш;
2. *хўжалик фаолиятини рағбатлантириш*;
3. *аҳолини айрим тоифаларини ижтимоий химоя қилиш*.

Солиқлар молия таркибида кичик бир тизимни ташкил этади. Солиқ бу иқтисодий субъектлар ўртасидаги, аниқроғи солиқ ундирувчи ва солиқ тўловчилар ўртасидаги муносабатдир. Солиқ **субъектлари**га солиқ инспекцияси, фирма, компания, ташкилот, фермер хўжалик ва айрим фуқоралар киради.

Уларнинг алоқаси даромаднинг бир қисмини давлат ихтиёрига олиш пайтида юз беради. **Солиқ объекти** солиқ солинадиган даромад, мол-мулк ёки иқтисодий фаолият бўлади. Унга фойда, экспорт суммаси, иш ҳақи, қўшилган қиймат, ер, иморат, транспорт воситаси кабилар киради. Ўндирилган солиқ суммасининг солиқ объектига нисбатан ҳажми **солиқ меъёри** деб юритилади. Солиқ меъёри даромад суммаси, мол-мулк қиймати ёки унинг моддий миқдorigа қараб белгиланади. Масалан даромад солиғи ушбу даромаднинг маълум улишига тенг бўлади (5 %, 10 %, 15% ва х.қ). Солиқ меъёри олдиндан қатъий, яъни ўзгармас миқдорда ёки прогессив, яъни солиқ объект миқдorigа қараб ортиб боровчи шаклларда белгиланади.

Давлат молияси **солиқ имтиёзларини** ҳам ўз ичига олади, унга солиқдан озод этиш, солиқ миқдорини камайтириш, солиқ тўлаш шартини енгиллаштириш кабилар киради. Солиқ имтиёзлари ишлаб чиқариш жараёнини рағботлантирувчи восита сифатида қўлланилади. Солиқ хўжалик субъекти билан давлат ўртасида даромадларни тақсимлаш воситаси ҳисобланади. Солиқлар молия ресурслари миқдorigа таъсир этади. Агар давлатнинг молия ресурсларини оширишга зарурат пайдо бўлса, солиқлар кўпайтирилади ва аксинча, бошқа ташкилотларнинг фаоллигини ошириш зарур бўлса, солиқ имтиёзлари берилади. Шу сабабдан, солиқларнинг миллий даромаддаги ҳиссаси ўзгариб туради. Солиқлар хилма-хил бўлади. Масалан, Ўзбекистон Республикасида қуйидаги асосий солиқлар киритилган: қўшилган қиймат солиғи, акциз солиғи, даромад соф (фойда) солиғи, экспорт ва импорт солиғи, мол – мулк солиғи, аҳолидан олинадиган даромад солиғи, ер солиғи, ягона ер солиғи ва х. к.

Давлат заёмлари давлатнинг аҳоли, фирма ва ташкилотлардан қарз олиши ҳисобига ўз молия ресурсини ҳосил этиш воситасидир. Давлат харажати даромаддан ошиб кетган шароитда орадаги камомад заём билан ҳам қопланади. Давлат Марказий ва маҳаллий заёмлар чиқариб, уларни сотади ва заём ҳисобидан фоиз, яъни қарз ҳақи тўлашни зиммасига олади. Заёмлар мудати тугагач, давлат уни қайта сотиб олади ёки янги заёмларга алмаштиради.

Эмиссия давлат томонидан қўшимча қоғоз пулларни чиқариш ва қўшимча кредитни уюштиришдир. Шу сабабли пул

ва кредит эмиссияси мавжуд бўлади. Давлат солиқлари ва заёмлар ҳисобидан ўз харажатларини қоплай олмаган шароитда эмиссияга қўл уради. Заёмларни сотиб туриш қулай усул, аммо заёмлар ўтмай қолиб молиявий аҳвол танглашиши мумкин. Шунда эмиссия нажод йўли деб қаралади, аммо у инфляцияни чуқурлаштирувчи омил ҳисобланади.

Юқорида айтилган 3 турдаги тушумлардан ташқари давлат сотиб олган акциядан келган дивидент, давлат пулини банкга қўйишдан тушган фоиз, давлат мол – мулкидан келган ижара ҳақи, давлат мол – мулкани сотишдан келган пул кабилар ҳам молия ресурсига киради.

Ҳозирги кунда Республикамизда амалда қўлланилаётган солиқ ва бошқа йиғимлар қуйидагилардан иборат:

Солиқ кодексига назарда тутилган:

а) солиқлар:

1. юридик шахслардан олинадиган фойда солиғи;
2. жисмоний шахслардан олинадиган даромад солиғи;
3. қўшилган қиймат солиғи;
4. акциз солиғи;

5. ер қаъридан фойдаланувчилар учун солиқлар ва махсус тўловлар;

6. сув ресурсларидан фойдаланганлик учун солиқ;

7. мол-мулк солиғи;

8. ер солиғи;

9. ободонлаштириш ва ижтимоий инфратузилмани ривож-лантириш солиғи;

10. жисмоний шахслардан транспорт воситаларига бензин, дизель ёқилғиси ва газ ишлатганлик учун олинадиган солиқ.

б) бошқа мажбурий тўловлар:

1. ижтимоий жамғармаларга мажбурий тўловлар;

- ягона ижтимоий тўлов;

- фуқароларнинг бюджетдан ташқари Пенсия жамғармасига мажбурий ажратмалар;

2. Республика йўл жамғармасига мажбурий тўловлар:

- Республика йўл жамғармасига мажбурий ажратмалар;

- Республика йўл жамғармасига йиғимлар;

3. давлат божи;

4. божхона тўловлари;

5. айрим турдаги товарлар билан чакана савдо қилиш ва айрим турдаги хизматларни кўрсатиш ҳуқуқи учун йиғим.

Юқоридаги «Бошқа мажбурий тўловлар» тўлов турлари тўғрисида кейинги бобларда тўхталамиз.

4.2. Ўзбекистон Республикаси Давлат бюджетининг асосий кўрсаткичлари.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарорига асосан ҳар йили давлат бюджетининг асосий кўрсаткичлари режалаштирилади. Шунингдек вилоят, шаҳар ва туман Халқ депутатлари кенгашлари йиғилишларида маҳаллий бюджет параметрлари белгиланади. Одатда бюджетнинг харажатлар қисми даромадлар қисмидан 1-2 фоизга юқори бўлади, бу бюджет тақчиллиги деб юритилади.

Бюджет тақчиллигини қоплаш учун қуйдагилар молиялаштиришга йўналтирилади:

– давлат мулкини хусусийлаштиришдан тушган даромадлар, давлат хазина мажбуриятларини жойлаштириш ва бошқа ноинфляция манбалари;

– Марказий Банкнинг кредити ва бошқа манбалар.

Юқорида такидланганидек, солиқ ва йиғим турлари 2 қисмдан иборат:

1. Умумдавлат солиқлари;
2. Маҳаллий солиқлар ва йиғимлар.

Умумдавлат солиқлари қуйдагилардан ташкил этилади:

- юридик шахслар даромад (фойда) солиғи;
- жисмоний шахслар даромад солиғи;
- қўшилган қиймат солиғи;
- акциз солиғи;
- ер ости бойликларидан фойдаланганлик учун олинадиган солиқ;
- сув ресурсларидан фойдаланганлик учун солиқ.

Маҳаллий солиқлар ва йиғимлар қуйдагилардан ташкил этилади:

- мол-мулк солиғи;
- ер солиғи;
- ободонлаштириш ва ижтимоий инфраструктура солиғи;

- жисмоний шахслар бензин, дизель ва газ истеъмоли солиғи;

- тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланувчилардан йиғим;
- автотранспорт тўхташ жойидан олинадиган йиғим.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2007 йил 12 декабрдаги «Ўзбекистон Республикасининг 2008 йилги асосий макроиқтисодий кўрсаткичлари тўғрисида»ги ПҚ-744-сонли қарорига асосан солиқ солиш тартибига киритилган ўзгаришлар:

1. Фойда солиғи бўйича ўзгаришлар

а) Умумбелгиланган тартибдаги солиқ тўловчилар учун фойда солиғи ставкаси 2008 йилда 2007 йилдаги каби 10 фоиз миқдориди сақланиб қолди. Тижорат банклари учун солиқ ставкаси 17 фоиздан 15 фоизга пасайтирилди.

б) Фойда солиғи ставкаси тижорат банклар учун 15 фоиз, ташкилотлар учун 10 фоизни ташкил этган.

в) Шу билан бирга Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2006 йил 17 апрелдаги «Ўзбекистон Республикасида 2006-2010 йилларда хизмат кўрсатиш ва сервис соҳасини ривожлантиришни жадаллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги ПҚ-325-сонли қарорига мувофиқ суғурта ташкилотлари фойда солиғини имтиёз даври тугагандан сўнг тўлайди.

Даромад (фойда) ставкаси пасайиши динамикаси

Даромад (фойда) солиғи кейинги ўн йилликда мунтазам камайиб келмоқда ёки 1996 йилдаги 38 фоиздан 2007-2008 йилларда 10 фоизгача туширилган.

2. Микрофирма ва кичик корхоналар учун ягона солиқ тўлови бўйича ўзгаришлар:

а) Микрофирма ва кичик корхоналар учун ягона солиқ тўлови 2007 йил амалдаги 10 фоизли солиқ ставкаси 2008 йилда 8 фоизга туширилди.

б) Ўзи ишлаб чиқарган товарлар, ишлар, хизматлар экспортининг (ишларни бажариш, хизматларни кўрсатиш жойидан қатъий назар) эркин алмаштириладиган валютадаги ҳиссаси қуйидаги миқдорларни ташкил этадиган корхоналар учун амалда белгиланган солиқ ставкаси: сотишнинг умумий ҳажмида 15 фоиздан 30 фоизгачани ташкил этганда 30 фоизга пасайтирилади; сотишнинг умумий ҳажмида 30 фоиз ва ундан ортиқ фоизни ташкил этганда 50 фоизга пасайтирилади.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1997 йил 10 октябрдаги ПФ-1871-сон Фармони билан тасдиқланган рўхатда келтирилган хом-ашё маҳсулотларига ушбу қоида тадбиқ этилмайди.

3. Жисмоний шахсларнинг мулкидан олинадиган солиқ:

а) 2008 йилда жисмоний шахсларга тегишли тураржойлар, квартиралар, дала ҳовли ва боғ уйчалари, гаражлар ва бошқа иморатлар, хоналар ва иншоотларнинг қийматидан келиб чиқиб 0,5% ставкада мол-мулк солиғи ундирилиши;

б) солиққа тортиладиган мол-мулкга эга бўлган пенсионерлар учун мол-мулк солиғи бўйича умумий майдони 60,0 кв.метрга тенг бўлган солиққа тортилмайдиган минимумни ажратиш;

в) жисмоний шахслар мол-мулкни баҳолаш бўйича органларнинг инвентаризация баҳоси бўлмаса, солиқ ундириш учун Тошкент шаҳри ва вилоят марказларида 2100,0 минг сўм, бошқа шаҳарлар ва қишлоқ жойларда 920,0 минг сўм миқдорида мол-мулкнинг шартли қиймати қабул қилиниши сақланиб қолинди.

4. Жисмоний шахслар даромад солиғи:

Аҳолининг даромадидан солиқ юкини камайтириш мақсадида жисмоний шахслар даромад солиғининг 13 фоизли ставкасида солиққа тортиладиган даромадлар миқдори 5 минимал иш ҳақидан 6 минимал иш ҳақиға оширилди:

6 минимал иш ҳақиғача – 13%;

6 дан 10 минимал иш ҳақиғача – 18%;

10 минимал иш ҳақидан юқори - 25% қилиб белгиланган.

Фуқароларни жамғариб бориладиган мажбурий пенсия бадалларининг амалдаги бир фоизли ставкаси ва ҳисоблаш тартиби сақлаб қолинди.

Жисмоний шахсларнинг даромад солиғи ставкасининг динамикаси

2007-2008 йилларда жисмоний шахслар даромадидан солиқ ставкасининг қуйи ставкаси 13 фоиз миқдорида ўзгаришсиз қолмоқда аммо, ўрта ставкаси 25 фоиздан 18 фоизгача, юқори ставкаси 36 фоиздан 25 фоизгача туширилган.

5. Ташқи иқтисодий фаолиятга солиқ солишдаги янгиликлар:

а) Ташқи иқтисодий фаолиятнинг қатнашчилари бўлган жисмоний шахслар учун ягона божхона тўловини тўлаш тартиби бекор қилиниб, 2008 йил 1 январдан бошлаб уларга юридик шахслар учун назарда тутилган божхона тўловларини тўлаш тартиби киритилди;

б) Республикамиз ички бозорини ёғоч-тахта материаллари билан тўлдириш улар нархини арзонлаштириш ҳисобига аҳолини қурилиш материалларига бўлган эҳтиёжини қондириш мақсадида, 2008 йил 1 январдан бошлаб юридик ва жисмоний шахслар томонидан четдан олиб келинадиган ёғоч-тахта материаллари учун божхона божи ва қўшилган қиймат солиғи тўлашдан озод қилинди.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Ишлаб чиқаришни модернизациялаш, техник ва технологик қайта жиҳозлашни рағбатлантиришга оид қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида»ги ПФ-3860-сонли Фармони бўйича қуйидаги имтиёзлар яратилди:

а) Уч йил мобайнида ишлаб чиқаришни модернизациялаш, техник ва технологик қайта жиҳозлашга, ушбу мақсадлар учун берилган кредитларни қайтаришга, лизинг объекти қийматини тўлашга йўналтирилган маблағлар миқдорида, ҳисобланган амортизация маблағларидан фойдаланиш шarti билан фойдадан олинган солиқ базасини камайтириш ҳуқуқи берилди.

б) Ишлаб чиқаришга жорий этилган янги технологик жиҳозлар беш йил муддатга мулк солиғидан озод этилди.

в) Ишлаб чиқариш микрофирмалари ва кичик корхоналари учун беш йил давомида ягона солиқ тўлови тўлашда солиққа тортиладиган базани харид қилинган Янги технологик жиҳозлар қийматига тенг, аммо солиққа тортиш базасининг 25 фоизидан кўп бўлмаган миқдорда камайтирган ҳолда солиқ имтиёзлари жорий этилди.

4.3. Фермер хўжаликларнинг бюджетга тўловлари.

Қишлоқ хўжалигидаги барча фаолият кўрсатувчи корхона, ташкилот ва муассасалар бюджет маблағларини ташкил этишда турли хил солиқ ва тўловлар тўлаш йўли билан ўз ҳиссасини қўшиб келишади.

Давлат бюджетини ташкил этишда турли мулк формасида элият кўрсатувчи корхоналарда турли хил фондларга маблағ

ажратиб жамғармалар ташкил этилишига ҳам алоҳида эътибор берилади.

Бозор иқтисодиёти шароитида Фермер хўжаликлар асосан хусусий мулкчилик шаклида фаолият кўрсатишмоқда ва хўжалик ҳисобида иш юритишмоқда. Шу сабабли пул жамғармаларининг аксарият қисми марказлаштирилмаган фондлар ҳиссасига тўғри келиши лозим. Бироқ бу фондларни ташкил қилишдан олдин, энг аввало давлат бюджети ва маҳаллий бюджет олдидаги тўловлардан қутилиши лозим.

Қишлоқ хўжалик экинларидан фойдаланиш самарадорлигини ошириш, қишлоқ хўжалиги товар ишлаб чиқарувчиларининг пировард меҳнат натижаларидан иқтисодий манфаатдорлигини кучайтириш, солиққа тортиш тизимини соддалаштириш ва бир хил қилиш мақсадида 1999 йилнинг 1 январидан бошлаб қишлоқ хўжалиги товар ишлаб чиқарувчилари учун ягона ер солиғи жорий этилди.

Ягона ер солиғи амалдаги барча умумдавлат солиқлари (алкаголли маҳсулотга акциз солиғидан ташқари) ҳамда қишлоқ хўжалиги товар ишлаб чиқарувчилари учун белгиланган қуйидаги маҳаллий солиқлар ва йиғимларни тўлаш ўрнига жорий этилди.

1. Даромад (фойда) солиғи;
2. Қўшилган қиймат солиғи;
3. Экология солиғи;
4. Сув ресурсларидан фойдаланганлик учун солиқ;
5. Ер остидан фойдаланганлик учун солиқ;
6. Мол-мулк солиғи;
7. Ер солиғи;
8. Ижтимоий инфратузилмани ривожлантириш солиғи;
9. Бошқа маҳаллий солиқлар ва йиғимлар.

Ягона ер солиғи тўловчилари булмиш қишлоқ хўжалиги товар ишлаб чиқарувчилари учун банк тўлови, давлат банки, лицензия йиғимлари, бюджетдан ташқари жамғармаларга ажратмалар тўлашнинг амалдаги тартиби сақланиб қолинди.

Қишлоқ хўжалиги кооперативлари (ширкатлари), фермер хўжаликлари, агрофирмалар, шунингдек бошқа қишлоқ хўжалик маҳсулотлари ишлаб чиқарувчилар ягона ер солиғини тўловчилар ҳисобланадилар, деҳқон хўжаликлари бундан мустаснодир. Деҳқон хўжаликларига Ўзбекистон

Республикасининг «Деҳқон хўжалиги тўғрисида»ги Қонунида кўзда тутилган солиққа тортиш шартлари тадбиқ этилади,

Қишлоқ хўжалигини юртиш учун эгалик қилишга, фойдаланишга ёки ижарага берилган ер майдони ягона ер солиғига тортиш объекти ҳисобланади: Ягона ер солиғи маҳаллий бюджет ҳисобига ўтказилади.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2007 йил 12 декабрдаги фармонида асосан:

а) Ягона ер солиғи ҳамда сув ресурсларидан фойдаланганлик учун солиқлар ставкалари 2007 йилдагига нисбатан 1,2 бараварга индексацияланди.

б) Ягона ер солиғи 2008 йил 1 январдан бошлаб Тошкент, Самарқанд ва Сурхондарё, Андижон, Бухоро, Хоразм, Жиззах, Навоий ва Фарғона вилоятлари билан бирга Қорақалпоғистон Республикаси, Қашқадарё, Сирдарё, Наманган вилоятлари ва Тошкент шаҳри қишлоқ хўжалиги товар ишлаб чиқарувчилари ҳам қишлоқ хўжалиги ерларининг норматив қийматидан келиб чиқиб солиқ тўлашга ўтказилди.

в) Қишлоқ хўжалиги товар ишлаб чиқарувчилари учун қишлоқ хўжалиги ерларининг норматив қийматидан келиб чиқиб ягона ер солиғининг ставкаси 2,3 фоиздан 2,8 фоизга кўпайтирилди.

Таянч иборалар ва такрорлаш учун саволлар

Таянч иборалар: бюджет, солиқ, давлат молияси, эмиссия, солиқ объекти, солиқ субъекти, солиқ ставкалари, ягона ер солиғи.

Такрорлаш учун саволлари:

1. Давлат бюджетининг моҳияти ва вазифалари.
2. Маҳаллий бюджетлар ва уларнинг вазифалари.
3. Ўзбекистон Республикаси мустақиллик йилларида бюджетга тўловларни такомиллашиши.
4. 2001 йил ва бундан кейинги йилларда бюджетга тўланадиган тўлов турлари ва уларнинг ставкалари.
5. Меҳнат ҳақидан дорамад солиғи тўлаш ва ҳисоблаш тартиби.
6. Давлат бюджетига тўланадиган солиқ турлари.
7. Маҳаллий бюджетларга тўланадиган солиқ турлари.

5-боб. Банк билан молиявий муносабатлар

Режа

- 5.1. Пул муомаласини ташкил этиш.
- 5.2. Тижорат банклари билан молиявий муносабатлар.
- 5.3. Касса операцияларини юритиш тартиби.

5.1. Пул муомаласини ташкил этиш

Ушбу мавзунинг моҳияти фермер хўжаликларида пул муомаласини ташкил этиш, банкларда ҳисоб рақамини очиш ва уни юритиш тартибларини ўрганишга қаратилган. Шу мақсадда қуйидаги вазифалар амалга оширилиши мўлжалланган:

- корхоналарда пул муомаласини ташкил этиш;
- нақд пулли ва нақд пулсиз ҳисоб китоблар;
- тижорат банкларда ҳисоб рақами очиш ва улардан фойдаланиш тартиби;
- корхоналарда касса операцияларини олиб бориш тартибини ўрганиш.

Бозор муносабатлари шароитида иқтисодий усулларни тадбиқ этишнинг самарадорлиги кўп жиҳатдан пул муомаласининг, пул харид қобилиятининг барқарорлигига боғлиқ. Муомалада пулнинг қанча миқдорда бўлиши қуйидаги омилларга боғлиқ бўлади:

- сотиш учун таклиф этилаётган товар ва хизматлар ҳажми;
- товар ва хизматларнинг баҳоси;
- кредит учун тўланадиган сумма;
- кредитнинг қайтарилиб берилиши;
- пул айланишининг тезлиги.

Пул муомаласини ташкил этишда пул айланиши катта эътиборга молик.

Пул айланиши деб жами ижтимоий маҳсулотни тақсимлаш, айирбошлаш ва истеъмол қилиш жараёнида вужудга келадиган пул ҳисоб китоблари йиғиндисига айтилади. Пулни айланиши икки усулда амалга оширилади: а) нақд пули; б) нақд пулсиз.

Нақд пулли ҳисоб-китоблар деганда товар олувчи ва сотувчи ўртасида ҳисоб-китоб нақд пул билан амалга ошади.

Халқ хўжалигида нақд пулларнинг ҳаракати аҳолининг пул даромадлари манбаини билдиради ва у қуйидаги йўналишларда амалга оширилади.

- 1) корхона ва ташкилотлар томонидан ишчи ва хизматчиларга меҳнат ҳаққи берилиши;
- 2) пенсия, нафақа ва суғурта тўловлари тўланиши;
- 3) давлат, ширкат, фермер ва бошқа корхоналар томонидан сотиб олинган қишлоқ хўжалик маҳсулотлари ва чорва моллари учун тўловлар;
- 4) аҳолининг чакана савдо корхоналаридан сотиб олган товарлари учун тўловлар;
- 5) ҳар хил кўрсатилган хизматлар учун тўловлар (уй жой ҳақи, маиший хизматлар, транспорт ва бошқалар);
- 6) солиқларнинг нақд пул билан тўланиши;
- 7) алоҳида фуқаролар ўртасида бўладиган ҳисоб-китоблар;
- 8) корхоналар ўртасида айрим нақд пул билан бўладиган ҳисоб-китоблар.

Банк томонидан муомалага чиқарилган пуллар муомаладаги пул *массаси* деб юритилади. Пулнинг муомалага чиқарилиши эса пул *эмиссияси* деб юритилади.

Ўзбекистон Республикасида пулни ишлаб чиқариш, уни муомалага киритиш ва муомаладан четлатишни ташкиллаштириш Республика Марказий Банки зиммасига юклатилган. Корхоналар ва ташкилотларга нақд пулларнинг берилиши улардан пулларнинг қабул қилиниши банкда ташкил этилган алоҳида кассалар орқали амалга оширилади.

Нақд пулсиз ҳисоб-китоблар деганда эса харидор ва сотувчи (таъминотчи) иккита ташкилотни банк бўлимида ташкил этилган ҳисоб-китоб счетларидан ҳисоб-китоб операциялари бўйича бирининг ҳисоб рақамидан иккинчисининг ҳисоб рақамига пулни кўчириш тушунилади. Нақд пулсиз ҳисоб-китоблар икки хил йўл билан амалга оширилади:

- 1) товарлар асосида бўладиган ҳисоб-китоблар;
- 2) товарсиз бўладиган ҳисоб-китоблар.

Товарлар бўйича бўладиган ҳисоб-китобларга товарлар, моддий бойликлар ва хизмат кўрсатишларни тушуниш мумкин.

Товарсиз бўладиган ҳисоб-китобларга эса бюджет тўловлари, кредит оперециялари, юқори ташкилотлар билан ҳисоб-китоблар, суғурта компаниялари билан суғурта тўловлари,

ижтимоий суғурта ва пенсия жамғармасига ажратмаларни ажратиш бўйича ҳисоб-китобларни тушиниш мумкин.

Нақд пулсиз ҳисоб-китобларнинг асосий тамойиллари (принциплари) қуйидагилардир:

1) корхона, ташкилот, бирлашмалар ўз пул маблағларини банк ва жамғарма кассаларида сақлаши шарт;

2) корхона, ташкилот ва бирлашмалар ҳисоб-китобларини банк бўлимлари орқатли амалга оширишлари зарур;

3) товар-моддий бойликлар бўйича ҳисоб-китоблар шартномага мувофиқ товар келиб тушгандан кейин ёки олдин амалга оширилиши керак;

4) ҳисоб-китоблар харидор розилиги билан амалга оширилиш лозим;

5) ҳисоб-китоблар хўжаликларнинг ўз маблағлари ҳисобига, ўз маблағлари бўлмаганда эса банк кредитлари ёки бошқа қарзлари ҳисобига амалга оширилиши керак.

Нақд пулсиз ҳисоб китоблар хўжалик механизмининг ажралмас қисми бўлиб, муайян тартиб қоидалар асосида амал қилувчи мураккаб тизимдир.

Бозор иқтисодиётига ўтиш шароитида **шартномавий муносабатларга** асосланган нақд пулсиз ҳисоб-китобларни амалга ошириш борасидаги қишлоқ хўжалиги товар ишлаб чиқарувчиларнинг ҳуқуқлари кенгайди. Шартномада иқтисодий муносабатлардаги ҳар бир иштирокчининг мақсадини аниқлаш имконини беради. Шартнома бу фуқаролик ҳуқуқи ёки мажбуриятларини белгилаш, ўзгартириш ёхуд тугатиш тўғрисидаги икки ёки бир неча шахс келишувидир.

Белгиланган тартибда юридик шахс мақомига эга бўлиш товар ишлаб чиқарувчилар учун мажбурий талаб бўлиб, жисмоний шахслар шартнома тузишда давлат рўйхатидан ўтиши ва тадбиркор мақомини олиши лозим.

Қишлоқ хўжалик фаолияти жараёнида товар ишлаб чиқарувчилар (фермер ва деҳқон хўжаликлар) таъминотчилар (турли хил таъминот ташкилотлари) ва сотиб олувчилар (қайта ишлаш, озиқ-овқат, енгил саноат, умумовқатланиш, савдо тизимидаги корхоналар ва бошқалар) билан шартномалар тузади.

Таъминотчилар билан тузиладиган асосий турдаги келишув бўлиб хард қилиш, сотиш ва етказиб бериш шартномалари

ҳисобланади. Қишлоқ хўжалиги товар ишлаб чиқарувчилари ва сотиб олувчилар ўртасида контракция шартномалари тузилади. Уларга асосан қишлоқ хўжалик маҳсулоти қайта ишлаш ёки сотиш учун етказиб берилади. Тамонлар қонунда кўзда тутилган турли шартнома бўғинларини ўзида қамраб олган аралаш шартномаларини тузиши мумкин.

Шартноманинг молиявий қисми кўпроқ унинг тури ва у қандай тузилганлигига боғлиқ, бунда унинг қиймати, ҳисоб-китоблар шакли, босқичлари, жарималар, тўлов ёки пул олиш муддатига катта этибор берилади.

Шартномавий муносабатлар тизими, тавар пул муносабатларини кенг кўламда қўллаш асосида ривожланиб бораётган ишлаб чиқариш эҳтиёжларини ҳисобга олган ҳолда доимий тартибда такомиллашиб бориши талаб этилади.

Ҳисоб-китобнинг ҳар қандай шаклида мол етказиб берувчидан сотиб олувчигача бўлган товар ҳаракати ҳужжатлари асосида рўй беради: *ишончнома, ҳисоблар, йўл варақалари, далолатномалар, талабномалар*. Уларнинг тўғри расмийлаштирилиши банк томонидан хатосиз хизмат кўрсатилишининг кафолати бўлиб ҳисобланади.

Қайд этилган ҳужжатларда қуйидаги маълумотлар акс эттирилади: мол етказиб берувчининг номи, манзили, мол етказиб берувчи банкининг корреспонденцияланувчи ҳисоби, унинг номи ва жойлашган ўрни, мол жўнатувчи ва қабул қилувчининг номи, манзили.

Агар ҳисоб-китоблар маълум бир шартномага мувофиқ амалга оширилган бўлса, ҳисобда ушбу ҳужжатнинг реквизитлари (рақами ва тузилган санаси, счёт фактура рақами ва санаси, тўловчининг номи, банк реквизитлари, йўл хати ёки чипта рақами) кўрсатилади.

Нақд пулсиз ҳисоб-китобларни ҳуқуқий тартибга солиш уларни пул тўловчи розилиги билан амалга ошириш тамойиллари, белгиланган шаклда ҳисоб-китоб ҳужжатларини юритиш ва фуқаровий мажбуриятларни бажарилишига асосланади. Улар тўлов *топшириқномалари, тўлов талабномалари, аккредитив, чек, вексел, инкасса топшириқномалари* ёрдамида банклар орқали амалга оширилади.

Ҳисоб-китоблар шакли деганда кредитор ҳисобида акс эттириш усули, ҳисоб-китоб ҳужжатининг тури ва ҳужжат айланмаси тартиби бўйича фарқланувчи, ҳуқуқий меъёрларда кўзда тутилган нақд пулсиз ҳисоб-китоб шартлари тушинилади.

Тўлов шартномалари пул тўловчи ҳисоб рақамида маблағ бўлган ҳоллардагина банклар томонидан қабул қилинади. Томонлар келишувига кўра топшириқномалар *тезкор, узоқ муддатли ва муддати узайтирилган* бўлиши мумкин. Тезкор ҳисоб-китоблар қуйидаги ҳолларда амалга оширилади: олинган товарлар, иш ва хизматлар учун ҳисоб-китобларда; олинмаган товар, кўрсатилмаган хизматлар учун дастлабки тўлов ёки бажарилмаган ишлар учун бўнак тўловлари ва бошқалар.

Узоқ муддатли ҳисоб-китоблар йирик битмлардаги тўловлар асосида бажарилади. Муддати узайтирилган тўловлар шартномавий мунособатлар доирасида томонлар молиявий ҳолатига зарар етказмаслик шарти асосида амалга оширилиши мумкин. Тўлов топшириқномалари ёрдамида амалга оширилувчи ҳисоб-китоблардаги ҳужжатлар айланмаси қуйидаги тартибда амалга оширилади.

1-чизма. Тўлов топшириқномалари ёрдамида амалга оширилувчи ҳисоб-китоблар тартиби

1. Счет-фактурани тақдим этиш билан бирга хизмат кўрсатиш, маҳсулотни жўнатиш;
2. Сотиб олувчи банкка 4 ёки 5 нусхада тўлов топшириқномасини топширади ва охириги нусхасини банкдаги тегишли ҳужжатларни қабул қилиб олганлигини тасдиқловчи ҳужжат сифатида қайтариб олади;
3. Сотиб олувчига хизмат кўрсатувчи банк тўлов топшириқномасининг биринчи нусхаси асосида сотиб олувчи ҳисоб рақамидан пул маблағларини чиқаради;
4. Сотиб олувчига хизмат кўрсатувчи банк сотувчига хизмат кўрсатувчи банкка тўлов топшириқномасининг икки нусхаси ва пул маблағларини жўнатади;
5. Сотувчига хизмат кўрсатувчи банк тўлов топшириқномасининг иккинчи нусхасига асосланиб пул маблағларини сотувчи ҳисоб рақамига олади;
6. Банклар ўз мижозларига ҳисоб рақамларидан кўчирмани тақдим этади.

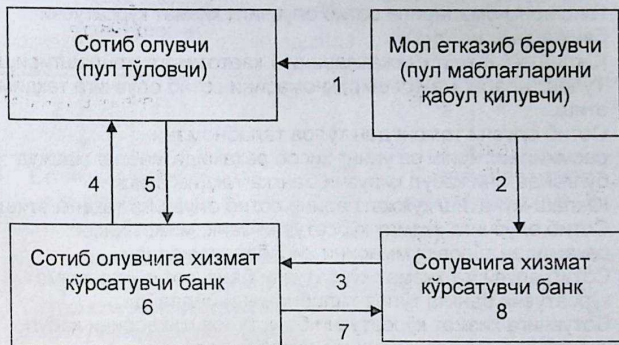
Агар тўлов ёки акцепт олинмаган бўлса, ижрочи банк бунинг сабаблари ҳақида банк – эмитентни хабардор этиши лозим.

Товар етказиб берилгандан сўнг, сотиб олувчи томонидан пул ўтказилмаган ёки ўтказиш муддати кечиккан ҳолларда мол етказиб берувчи инкасса топшириқномаси орқали пул маблағини олиши мумкин. Инкасса топшириқномалари ёрдамида амалга оширилувчи ҳисоб-китоблардаги ҳужжатлар айланмаси 2-чизмада келтирилган.

1. Товар
2. Инкасса топшириқномалари ва ҳисоблар
3. Инкассага топшириқ
4. Тўлов ёки акцепт талабномаси
5. Акцепт
6. Пул маблағларини ҳисобдан чиқариш
7. Маблағлар ўтказилганлиги ҳақида ҳужжат
8. Пул маблағларини ҳисобга олиш

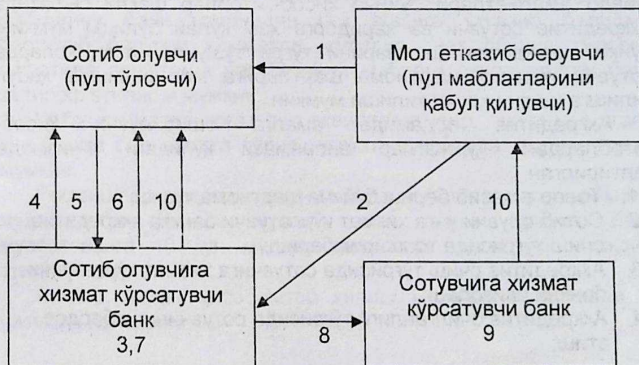
Мол етказиб берувчига тўловларни ўз вақтида амалга оширилишини кафолатлай бермаганлиги ҳисоб-китобнинг ушбу шаклини камчилиги бўлиб ҳисобланади. Ҳисоб-китоб ҳужжатлари ҳаракати товар ҳаракатидан ортда қолган ҳолларда, сотиб олувчи ҳақи тўланмаган товар-моддий бойликлардан фойдаланиши мумкин.

2-чизма. Инкасса топшириқномалари ёрдамида амалга оширилувчи ҳисоб-китоблар тартиби.

Мол етказиб берувчи томонидан товар етказиб берилгандан сўнг унинг ҳаққини қисқа муддатда ва ишончли ундириб олиш учун тўлов талабномаси орқали ҳисоб-китоб ишлари амалга оширилади. Тўлов талабномалари билан амалга оширилувчи ҳисоб-китоблардаги ҳужжат айланмаси қуйидаги 3-чизмада келтирилган.

3-чизма: Тўлов талабномалари билан ҳисоб-китоблар тартиби.

1. Сотувчи томонидан маҳсулотни жўнатиш .
2. Юклаш-жўнатиш ҳужжатлари билан бирга тўлов талабнома-топшириқномаларини сотиб олувчига хизмат кўрсатувчи банкга тақдим этиш.
3. Юклаш-жўнатиш ҳужжатларини 1 картотекага жойлаштириш.
4. Тўлов талабнома-топшириқномасини сотиб олувчига тақдим этиш.
5. Сотиб олувчи томонидан тўлов талабномани расмийлаштириш ва унинг ҳисоб рақамида маблағ мавжуд бўлгандагини қабул қилувчи банкка тақдим этиш.
6. Юклаш-жўнатиш ҳужжатларини сотиб олувчига тақдим этиш.
7. Сотиб олувчига хизмат кўрсатувчи банк, мижоз ҳисоб рақамидан тўлов суммасини ҳисобдан чиқаради.
8. Сотиб олувчига хизмат кўрсатувчи банк, сотувчига хизмат кўрсатувчи банкка тўлов талабномани йўллайди.
9. Сотувчига хизмат кўрсатувчи банк тўлов миқдорини қабул қилувчининг ҳисоб рақамида ҳисобга олади.
10. Банклар ўз мижозларига ҳисоб рақамидан кўчирмаларни тақдим этади.

Ҳисоб-китобларнинг аккредитив шакли товар сотиб олинганга қадар сотиб олувчидан дастлаб пул кўйилмаларини амалга оширишни талаб этади, бу билан товарнинг айланма маблағларга бўлган эҳтиёжи ошиб боради. Ҳисоб-китобнинг ушбу шакли шартномаларга мос равишда, уларнинг ўз вақтида амалга оширилишини таъминлаш мақсадида қўлланилади. Савдо амалиётлари бўйича ҳисоб-китоблар шакли сифатида аккредитив сотувчи ва харидорга ҳам қулай бўлиши мумкин, чунки аккредитив шартларини тўғри тушуниб етган ҳоларда сотувчи товарни шартнома шартларига мос равишда қабул қилишга ишонч ҳосил қилиши мумкин.

Аккредитив ёрдамида амалга оширилувчи ҳисоб-китоблардаги ҳужжатлар айланмаси кўйидаги 4-чизмада келтирилган.

1. Товар етказиб бериш бўйича шартнома тузиш;
2. Сотиб олувчи унга хизмат кўрсатувчи банкка аккредитив очиш тўғрисида топшириқ бериш;
3. Аккредитив очиш тўғрисида сотувчига хизмат кўрсатувчи банкни авизолаш;
4. Аккредитив очилганлиги тўғрисида сотувчини хабардор этиш;

4-чизма. Аккредитив ёрдамида ҳисоб-китоблар тартиби

5. Товарни етказиб бериш;
6. Хужжатларни тақдим этиш (ҳисоб реестрлари, товар транспорт хужжатлари);
7. Сотувчига кредит бериш;
8. Хужжатларни жўнатиш;
9. Тўлов;
10. Сотиб оловчига хужжатларни тақдим этиш;
11. Хужжатлар акцепти;
12. Аккредитив очиш учун кредит берилган ҳолларда сотиб оловчи ҳисоб рақамидан пулни ҳисобдан чиқариш.

Ўзбекистон Республикаси қонунчилигига мувофиқ фермер хўжаликлари ҳисоб-китобларда чекларни қўллаши мумкин. Чек бу уни тақдим этувчи топшириғи билан кўрсатилган пул маблағини банк томонидан чек эгасига ўтказиб беришни белгилаб берувчи қимматли қоғоздир. Чек бўйича тўловчи сифатида фақатгина чек берувчи маблағи сақланадиган банк эътироф этилиши мумкин.

Ушбу қимматли қоғоз пул эквивалентидир, чунки чек эгаси уни бошқа бир шахсга тўлов хужжати сифатида тақдим этиши мумкин.

Ўтказишлар миқдори қонунчиликда чегараланмаган, лекин у жуда катта бўлиши мумкин эмас, чунки хужжат банк муассасасига 10 кун муддат давомида тўлов учун тақдим этилиши шарт.

Чеклар билан ҳисоб-китоб қилиш механизми схемаси 5-чизмада келтирилган.

5-чизма. Чеклар билан ҳисоб-китоб қилиш механизми схемаси.

1. Сотиб олувчи унга хизмат кўрсатувчи банкка чек олиш учун ариза ёки тегишли пул маблағини депонентлаш учун тўлов топшириқномасини ёки тўланиши банк томонидан кафолатланган чекларни олиш учун аризани икки нусхада тақдим этади;
2. Сотиб олувчи унга хизмат кўрсатувчи банкда мустақил ҳисобда маблағ бронлаштирилади ва чеклар тўлдирилади (банк номи, ҳисоб рақами, чек берувчи номи ва чек суммасининг лимити);
3. Сотиб олувчига чек ва карточка берилади;
4. Сотувчи жўнатилган маҳсулот ҳужжатларини сотиб олувчига тақдим этади;
5. Сотиб олувчи чекни сотувчига беради;
6. Сотувчи унга хизмат кўрсатувчи банкка чекни топширади;
7. Сотувчи унга хизмат кўрсатувчи банкда пул маблағлари мижоз ҳисобига қабул қилинади;
8. Сотувчига хизмат кўрсатувчи банк чек бўйича тўловни амалга ошириш учун уни сотиб олувчига хизмат кўрсатувчи банкка тақдим этади;
9. Сотиб олувчига хизмат кўрсатувчи банк чек суммасини депонент маблағларидан ҳисобдан чиқаради;
10. Банклар ўз мижозларига ҳисоб рақамидан кўчирмаларни тақдим этадилар.

Қишлоқ хўжалик субъектлари орасидаги ўзаро маблағ айланишида санаб ўтилган нақд пулсиз ҳисоб-китоблар барчаси аниқ шароитдан келиб чиққан ҳолда қўлланилиши мумкин. Асосий этиборни ҳисоб-китоблардан олдин тузилувчи

шартномаларнинг ҳуқуқий жиҳатдан тўғри тузилишига қаратиш лозим.

5.2.Тижорат банклари билан молиявий муносабатлар

Ҳар бир фермер хўжалик юридик шахс мақомини олиб ташкил этилгандан сўнг пул маблағларини банкда очилган ҳисоб рақамида сақлайди. Ҳисоб рақамини қайси банкда очиши ўз ихтиёрига биноан танланади ва қуйидаги ҳужжатлар тўплами тақдим этилади:

- 1) банк бошқарувчисининг номига ҳисоб рақами очиш учун рухсат берилишини сўраб ёзилган хат;
- 2) корхонанинг юридик шахс сифатида ташкил этилганлиги тўғрисидаги туман ёки шаҳар ҳоқимият қарори;
- 3) ҳисоб рақами очиш тўғрисида ариза;
- 4) корхона низомидан бир нусха (нотариал тасдиқланган ҳолда);
- 5) корхона раҳбари, бош ҳисобчи имзоси ва муҳр наъмунаси туширилган карточка;
- 6) солиқ инспекциясидан идентификация рақами тўғрисида маълумотнома;
- 7) статистика бўлимининг гувоҳномаси.

Ушбу ҳужжатлар тақдим этилиб банкда ҳисоб рақами очилгандан сўнг банк бошқарувчиси ва мижоз ўртасида банк хизмати тўғрисида *шартнома* тузилади ва ушбу шартнома асосида банк хизмат кўрсатади.

Мижознинг ҳисоб рақамига қуйидаги ҳолларда пул келиб тушиши мумкин:

- 1) тайёрлов ташкилотларидан;
- 2) суғурта компаниясидан;
- 3) банк ссудаси;
- 4) дивидентлар;
- 5) аҳолидан;
- 6) бошқалар.

Ҳисоб рақамидан қуйидаги ҳолларда пул чиқарилиши мумкин:

- 1) мол етказиб берувчиларга;
- 2) ишчи ва хизматчиларга иш ҳаққи ва бошқаларга;
- 3) турли хил солиқ ва тўловлар;
- 4) банк фойизи;

5) бошқаларга.

Мижоз банкга ҳар йилнинг чорагида бир марта ҳисобот топширади ва бу ҳисоботга қуйидаги ҳужжатлар илова қилади:

- 1) бухгалтерия баланси (1-шакл);
- 2) молиявий натижалар тўғрисида ҳисобот (2-шакл);
- 3) асосий воситаларни ҳаракати тўғрисида ҳисобот (3-шакл);
- 4) пул оқими тўғрисида ҳисобот (4-шакл);
- 5) хусусий капитал тўғрисида ҳисобот (5-шакл);
- 6) дебитор ва кредиторлар тўғрисида маълумот.

Бу ҳисоботлардан ташқар яна қуйидаги маълумотномалар ҳам илова қилинади

- 1) касса буюртмаси;
- 2) ҳисобланган ва олинган иш ҳаққи тўғрисида маълумотнома;
- 3) ишлаб чиқариш ҳажми ва иш ҳаққининг базавий даражаси ҳақида маълумотнома;
- 4) иш ҳақи ва бошқа тўловларнинг қайдномаси (расшифровкаси);
- 5) касса режаси.

5.3. Касса операцияларини юритиш тартиби.

Фермер хўжаликлар ҳам бошқа юридик шахслар сингари Ўзбекистон Республика Марказий банки томонидан чиқарилган «Юридик шахслар томонидан касса операцияларини амалга ошириш қоидалари»га асосан касса операцияларини амалга оширади.

Фермер хўжаликлар томонидан банк муассаларидан олинган нақд пуллар қандай мақсадлар учун олинган бўлса фақат шу мақсадга сарфланади. Савдо ва маиший хизмат кўрсатиш соҳасидаги ташкилотларнинг нақд пул тушумидан иш ҳақи, пенсия ва нафақалар тўлаш учун фойдаланиши ман этилади.

Кассадаги нақд пул қолдиғининг белгиланган лимитдан ортиқча бўлган қисмининг ҳаммаси фермер хўжаликга хизмат кўрсатувчи банк муассасаси билан келишган тартибда ва муддатларда ўз ҳисоб рақамларига киритиш учун банкга топширишлари шарт.

Нақд пуллар:

- а) банк муассаларининг кундузги ва кечки кассаларига,

б) инкасаторларга – кейинчалик банк муассасаларига топшириш учун,

в) ташкилотлар қошидаги бирлашган кассаларга, кейинчалик банк муассасаларига топшириш учун,

г) алоқа муассасаларига – банк муассасалари ҳисоб рақамларига ўтказиш учун топширилиши мумкин.

Фермер хўжаликлар ўз кассаларида нақд пулни белгиланган лимитларидан ташқари, фақат меҳнатга ҳақ тўлаш, мукофотлар, ижтимоий суғурта бўйича нафақалар, стипендиялар, пенсиялар бериш учун банк муассасасидан олинган кунни қўшиб ҳисоблаган ҳолда 3 иш кунидан ортиқ бўлмаган муддат мобайнида (банк муассасаларидан узоқ масофада жойлашган фермер хўжаликлари, давлат хўжаликлари ва башқа корхоналар эса – 5 иш кунигача) сақлаш ҳуқуқига эга. Ташкилотлар кассалари нақд пуллари бош бухгалтер ёки у ваколат берган шахс имзо чеккан *кирим касса ордери* бўйича қабул қилади.

Пул қабул қилинганлиги тўғрисида бош бухгалтер ёки у ваколат берган шахс ва кассир томонидан имзоланган, кассирнинг муҳри (тўртбурчак муҳри) билан тасдиқланган ёки касса апаратининг изи (оттиски) туширилган *квитанция* берилади.

Ташкилотлар кассаларидан нақд пуллари бошқа ташкилотлар эҳтиёжлари учун бериб юбориш ман этилади. Нақд пуллари ташкилотлар кассаларидан *чиқим касса ордери* ёки тегишли равишда расмийлаштирилган бошқа ҳужжатлар (*тўлов қайдномаси, пул бериш тўғрисида аризалар, счётилар* ва б.) бўйича бу ҳужжатларга *чиқим касса ордерининг* реквизитлари туширилган тўртбурчак муҳри босилиб берилади. Пул бериш учун расмийлаштирилган ҳужжатларга корхона раҳбари ва бош бухгалтери ёки улар ваколат берган шахслар имзо чекишлари шарт.

Чиқим касса ордерларига илова қилинадиган ҳужжатлар, аризалар, тўловномалар ва бошқаларда корхона раҳбарининг рухсат берувчи ёзуви бўлса, чиқим касса ордерларига раҳбар имзо қўйиши шарт эмас.

Алоҳида шахсга чиқим касса ордери ёки унинг ўрнига ўтадиган бошқа ҳужжат бўйича пул берилаётган вақтда кассир пул олувчининг шахсини тасдиқловчи ҳужжатни талаб қилади, бу ҳужжатнинг номи ва тартиб рақами, ким томонидан ва қачон

берилганлигини ёзиб қўяди ҳамда пул олувчидан тилхат олади. Агар чиқим касса ордери ёки унинг ўрнига ўтадиган ҳужжат бир неча кишига пул бериш учун тузилган бўлса у ҳолда ҳам пул олувчилар ўз шахсларни тасдиқловчи ҳужжатларини кўрсатадилар ва тўлов ҳужжатларнинг тегишли устунига имзо чекадилар.

Ташкилотда пул бериш мазкур ташкилот томонидан берилган гувоҳнома бўйича унинг эгаси фотосурати ва шахсий имзоси мавжуд бўлган тақдирда амалга оширилиши мумкин.

Пул олинганлиги тўғрисида тилхат фақат олувчи дастхати билан сиёҳ ёки шарикли ручкада сумма сўзлар билан тийин рақамлар билан кўрсатилган ҳолдагина ёзилиши мумкин. Пул тўлов қайдномаси бўйича олинаётган вақтда сумма сўзлар билан ёзилмайди.

Меҳнатга ҳақ тўлаш, вақтинча меҳнатга лаёқатсизлик нафақалари, стипендия, пенсия ва мукофотларни бериш учун белгиланган муддат тугаганда кассир қуйидаги ишларни амалга оширади:

а) иш ҳақи, вақтинча меҳнатга лаёқатсизлик нафақалари, пенсия ва мукофотларни тўлаш амалга оширилмаган шахсларнинг фамилиялари қаршисига "Депонентга ўтказилган" деган тўрт бурчак муҳр босиш ёки қўлда ёзиши шарт;

б) депонентга ўтказилган суммалар реестри тузилади;

в) тўлов қайдномасининг охирида меҳнатга ҳақ тўлаш, вақтинча меҳнатга лаёқатсизлик нафақалари, пенсия ва мукофотлар учун амалда тўланган сумма билан олинмаган ҳамда депонентга ўтказилиши лозим бўлган сумма миқдорини ёзиб қўйиш, бу суммаларни тўлов қайдномаси бўйича умумий якун билан солиштириши ва ўз имзоси билан тасдиқлаши зарур. Агар пуллар кассир ўрнига бошқа шахс томонидан берилса, тўлов қайдномасида: «Пулларни тўлов қайдномаси бўйича ----- (имзо) берди» деган қўшимча ёзув қайд этилади.

г) касса дафтарига амалда тўланган суммани ёзиши ва тўлов қайдномага «Чиқим касса ордери №-----» тўртбурчак муҳрини босиш лозим.

Бухгалтерияда тўлов қайдномаларидаги кассир томонидан қайд этилган ёзувлар текширилади ҳамда улар бўйича берилган ва депонентга ўтказилган суммалар ҳисоблаб чиқилади.

Депонентга ўтказилган суммалар банк муассасаларига топширилади ва топширилган суммаларга битта умумий чиқим касса ордери тузилади. Буларни касса ордерлари бўйича қабул қилиш ва топшириш фақат улар тўзилган куни амалга оширилиши мумкин.

Кирим ва чиқим касса ордерлари ёки уларнинг ўрнини босадиган ҳужжатларни олиш вақтида кассир қуйидагиларга эътиборни қаратади:

а) ҳужжатларда бош бухгалтернинг имзоси борлиги ва унинг ҳақиқийлигини, чиқим касса ордери ёки унинг ўрнини босадиган ҳужжатда эса корхона раҳбари ёки у ваколат берган шахсларнинг рухсат берганлиги ҳақидаги имзоси мавжудлигини;

б) ҳужжатларнинг тўғри расмийлаштиришини;

в) ҳужжатларда санаб ўтилган иловаларнинг мавжудлигини текшириши шарт.

Бу талабларнинг бирортасига риоя қилнмаган ҳолда кассир ҳужжатларни тегишли равишда расмийлаштириш учун бухгалтерияга қайтаради.

Кирим ва чиқим касса орденлари ёки уларнинг ўрнини босадиган ҳужжатлар, улар асосида пул олинганлиги ёки берилганидан кейин, дарҳол кассир томонидан имзоланади, унга илова қилинган ҳужжатлар устига эса «Тўланди» деган тўртбурчак муҳр босилиб ёки шундай ёзув қайд этилиб, санаси (йил, кун ва ой) кўрсатилади.

Кирим ва чиқим касса ордерлари ёки уларнинг ўрнини босадиган ҳужжатлар кассага топширилгунга қадар бухгалтерия томонидан кирим ва чиқим касса ордерларини қайд этиш дафтарида рўйхатга олинади. Иш ҳақини тўлашга доир тўлов (ҳисоб-китоб — тўлов) қайдномаларига расмийлаштирилган чиқим касса ордерлари у берилганидан кейин рўйхатга олинади. Фермер хўжалигига барча тушумлар ва нақд пуллар берилиши касса дафтарида ҳисобга олинади.

Ҳар бир фермер хўжалик фақат битта касса дафтарини юритади, бу дафтар варақлари рақамланган, ип ўтказилган ва унга сурғучли ёки мастикали муҳр босилган бўлиши лозим. Касса дафтаридаги варақлар сони мазкур ташкилот ёки юқори орган раҳбари ва бош бухгалтери имзолари билан тасдиқланади.

Касса дафтариға ёзувлар икки нусхада шарикли ручка, кимёвий қалам ёки сиёҳ билан нусха кўчирувчи қоғоз орқали қайд этилади. Варақларнинг иккинчи нусхалари йиртиб олинадига бўлиши керак, улар кассир ҳисобот бериши учун хизмат қилади. Варақларнинг биринчи нусхалари касса дафтаридида қолади. Варақларнинг биринчи ва иккинчи нусхалари бир хил рақам билан рақамланади.

Касса дафтариға ўчириб ёзиш ва изоҳсиз тузатишлар киритиш ман этилади. Тузатишлар корхона кассири, шунингдек, бош бухгалтери ва унинг ўрнини босадиган шахснинг имзолари билан тасдиқланади.

Касса дафтариға ёзувлар ҳар бир ордер ёки унинг ўрнига ўтадиган бошқа ҳужжат бўйича пул берилганидан ёки пул олинганидан кейин кассир томонидан дарҳол қайд этилади. Ҳар куни иш куни охирида кассир бир кунлик операциялар якунини ҳисоблайди, кассада қолган пуллар қолдиғини кейинги кун санаб қўлади ва бухгалтерияга кассир ҳисоботи сифатида йиртиб олинган иккинчи варақни (касса дафтаридидаги бир кунлик ёзувлар нусхасини) кирим ва чиқим касса ҳужжатлари билан биргаликда касса дафтариға имзо чекиб топширади.

Агар фермер хўжаликларда ҳар куни умумий суммаси 200 сўмгача бўлган операциялар бажарилса, касса ҳисобатлари 3-5 кунда бир марта тузилиши мумкин.

Касса дафтари тўғри юритилишини назорат этиш ташкилот бош бухгалтери зиммасига юкланади. Олувчининг имзоси билан тасдиқланмаган чиқим касса ордери ёки унинг ўрнини босадиган бошқа ҳужжат билан кассада берилган пул кассада нақд пуллар қолдиғи ҳисоблашда этиборга олинмайди. Кассадаги кирим касса ордерлари билан тасдиқланмаган нақд пуллар кассадаги ортиқча пул ҳисобланади ва даромадга киритилади.

Ҳар бир ташкилот нақд пуллар билан ҳисоб-китобларни амалга ошириш учун ўз кассасига эга бўлиши лозим. Нақд пуллар қабул қилиш, бериш ҳамда вақтинча сақлаш учун мулжалланиб алоҳида ажратилган ва махсус жиҳозланган хона касса деб аталади. Ташкилот раҳбарлари кассанинг тегишли равишда жиҳозланиши ва пулларнинг касса хонасида сақланиши, шунингдек, уларни банк муассасидан олиб, ташиш, етказиб бериш ҳамда банк муассасасига топшириш вақтида бут сақланишини таъминлашлари шарт; раҳбарларнинг айби билан

пул маблағларини сақлаш ва ташиш вақтида уларни бут сақланиши учун зарур шарт шароитлар яратилмаган ҳолларда, улар қонунда белгиланган тартибда жавобгарликка тортилади.

Фермер хўжаликлар кассалари зарур бўлган ҳолларда суғурта ташкилотлар томонидан суғурта қилиниши мумкин. Касса хонаси алоҳида ажратилган бўлиши, эшиклари эса операцияларни амалга ошириш вақтида ичкаридан қулфланиши шарт. Касса ишига алоқодор бўлмаган шахсларнинг бу хонага кириши ман этилади. Корхонанинг касса ханаларини техник жиҳатдан мустаҳкам ва уларни қўриқлаш, ёнғиндан сақлаш, сигнализация воситалари билан жиҳозланган бўлиши лозим.

Кассир ўзига топширилган ишни бошқа шахсларга топшириши ман этилади.

Бухгалтерлар ва касса ҳужжатларига имзо чекиш ҳуқуқидан фойдаланидиган бошқа ходимлар кассирлар вазифасини бажаришлари мумкин эмас.

Касса дафтари автоматлаштирилган ҳолда юритиладиган шароитларда касса ҳужжатларига ишлов бериш дастурий воситалари ишининг тўғрилиги текширилиши зарур.

Юқори ташкилотлар идораларига қарашли барча ташкилотларда ҳужжатли тафтишлар ўтказётган вақтда мажбурий тартибда касса ҳам тафтиш қилинади ва касса интизомига риоя этилиши текширилади. Тафтиш ўтказлаётган вақтда пуллар ва бойликларнинг бут сақланишини таъминлаш масаласига этибор берилиши лозим.

Касса интизомининг бузилишида айбдор бўлган шахслар амалдаги қонунларда жавобгарликка тортиладилар.

Касса интизомига риоя этиш учун жавобгарлик ташкилот раҳбари, бош бухгалтери, молия хизмати раҳбари ҳамда кассир зиммасига юкланади.

Мазкур қоидалар мулкчилик шаклларида қатъий назар, барча ташкилотларнинг касса фаолиятига тааллуқлидир. Мижозларга касса хизматини кўрсатадиган банк муассасалари бунга кирмайди.

Республика ҳудудида мижозларга касса хизматини кўрсатадиган банк муассасасарида касса операцияларини амалга ошириш қоидалари Ўзбекистон Республикаси Марказий Банки томонидан ишлаб чиқилади ва тасдиқланади.

Банк муассасалари корхоналар томонидан амалдаги касса операцияларини юритиш қоидаларига қандай риоя қилаётганлигини текширадилар.

Бюджет ҳисобидаги ташкилотларда касса операцияларини амалга ошириш қоидаларига риоя этилишини текшириш тегишли молия органлари томонидан амалга оширилади.

Ички ишлар органлари ўз ваколатлари доирасида кассалар ва касса тармоқларининг техник жиҳатдан мустаҳкамлигини, пуллар ва бойликларни бут сақлаш учун шарт-шароитлар яратилганлигини текширадилар. Уларнинг ўғирлик содир этилишига имкон берувчи сабаблар ва шароитларининг олдини олишга доир кўрсатмалари бажарилиши шарт.

Таянч иборалар ва такрорлаш учун саволлар

Таянч иборалар: Нақд пулли ҳисоб китоблар, нақд пулсиз ҳисоб китоблар, ҳисоб рақами, муомаладаги пул массаси, пул эмиссияси, таъминотчининг ҳисоб рақами, идентификация рақами, банк ссудаси, банк фоизи, Чек дафтарчаси, тўлов топшириқномаси, тўлов талабномаси, банк кучирмаси, касса буюртмаси, касса режаси, касса кирим ордери, касса чиқим ордери, депонент, тўлов ведомости, касса дафтари.

Такрорлаш учун саволлари:

1. Пул айланиши нима?
2. Нақд пуллик ва нақд пулсиз ҳисоб-китоблар.
3. Пул эмиссияси деганда нимани тушунасиш?
4. Корхоналарни банкларда ҳисоб рақами очиш тартиби.
5. Ҳисоб рақамига пул келиб тушиш ва пул сарфланиш каналлари.
6. Банкга топшириладиган ҳисобот шакллари.
7. Нақд пулларни кассага қабул қилиш тартиби.
8. Касса дафтарини расмийлаштириш тартиби.

6-боб. Пенсия жамғармасы ва бошқа нодавлат жамғармалари билан молиявий муносабатлар

Режа

- 6.1. Бюджетдан ташқари пенсия жамғармасы билан молиявий муносабатлар.
- 6.2. Касаба уюшмалари Федерацияси Кенгашига ижтимоий суғурта тўловлари ва уларни сарфланиши.
- 6.3. Фермер хўжаликларнинг «Йўл жамғармасы»га ва бошқа нодавлат ижтимоий ташкилотларга тўловлари

6.1. Бюджетдан ташқари пенсия жамғармасы билан молиявий муносабатлар.

Мавзуни мақсади: Фермер хўжаликларнинг ижтимоий ташкилотлар: давлат бюджетидан ташқари пенсия жамғармасы, касаба уюшмалари Федерацияси, Республика йўл жамғармасы, меҳнат бандлик жамғармасы ва бошқа ижтимоий ташкилотлар билан молиявий муносабатларини ўрганиш. Ушбу мақсадни амалга ошириш учун қуйидаги вазифалар белгиланган:

- давлат бюджетидан ташқари пенсия жамғармасига тўланадиган тўлов турлари ва ставкалари;
- пенсия жамғармасига топшириладиган ҳисобатлар;
- пенсия жамғармасидан бериладиган пенсия ва нафақалар;
- касаба уюшмаси Федерацияси Кенгашига тўланадиган тўловлар ва бу жамғарманинг ишлатилиши;
- «Республика йўл жамғармасы»га тўловлар ва унинг аҳамияти;
- меҳнат бандлик жамғармасига, мактабни ривожлантириш жамғармасига тўловлар ва улардан фойдаланиш.

Пенсия жамғармасы ёки ижтимоий таъминот кенг маънода молиянинг ташкилий бир қисми бўлиб, давлат томонидан жамиятнинг меҳнатга қобилиятсиз аъзоларини моддий таъминлаш мақсадида маблағларни тақсимлаш учун иқтисодий механизм сифатида фойдаланилади.

Бюджетдан ташқари пенсия жамғармасининг вазифалари қуйидагилар ҳисобланади:

- фуқораларнинг ижтимоий таъминотга ва ижтимоий суғуртага давлат томонидан кафолатланган ҳуқуқларини амалга ошириш;

-бюджетдан ташқари пенсия жамғармасига бадаллар ва ажратмаларни йиғиш ва жамлаш;

-Ўзбекистон Республикаси Давлат солиқ қўмитаси билан биргаликда бадалларнинг тўлиқ ва ўз вақтида тушиши устидан назоратни таъминлаш;

-«Фуқораларнинг давлат пенсия таъминоти тўғрисида»ги қонунга мувофиқ тўловларнинг ўз вақтида тўпланишига, ижтимоий суғурта бўйича нафақалар тўлаш ва харажатларни маблағ билан таъминлаш;

-бюджетдан ташқари пенсия жамғармаси маблағларидан белгиланган мақсадда ва самарали фойдаланиш устидан назорат этиш;

-бюджетдан ташқари пенсия жамғармаси даромадини амалга ошириш.

Республикамиз ҳудудида фаолият кўрсатаётган барча фермер хўжаликлари Ўзбекистон Республикаси бюджетдан ташқари пенсия жамғармасига қуйидаги тўловларни тўлаб боради:

-меҳнатга ҳақ тўлаш фондидан мажбурий суғурта бадаллари;

-фуқораларнинг иш ҳақидан мажбурий суғурта бадаллари;

-сотилган маҳсулотлар (ишлар, хизматлар) ҳақиқий ҳажми қийматидан мажбурий ажратмалар;

-суғурта бадаллари ва ажратмаларни ўз вақтида тўламаганлик учун солинган жарималар ва пенсиялар суммаси, тўлаш муддати ўтган кундан кейин ҳар бир кун учун тўланиши лозим бўлган сумманинг белгиланган фоизи миқдорида;

-муддатидан олдин пенсия тайинлаш билан боғлиқ қопланадиган маблағлар, шунингдек «Фуқораларнинг давлат пенсия таъминоти тўғрисида»ги қонунга мувофиқ регрес талаблар бўйича иш берувчилар ва фуқоралардан ундириладиган маблағлар;

-ихтиёрий бадаллар.

Бюджетдан ташқари пенсия жамғармаси фондига маблағ тўплаш ва маблағ тўлиқ тушиши устидан Ўзбекистон Республикаси Давлат солиқ Қўмитаси ҳудудий бўлимлари томонидан назорат олиб борилади.

Бюджетдан ташқари пенсия жамғармасининг сарфланиши:

Ижтимоий суғурта бўйича бериладиган нафақалар;

а) вақтинча меҳнатга қобилиятсизлик бўйича;

б) ҳомиладорлик ва туғиш бўйича;

в) бола туғилганда;

г) дафн маросими учун.

Умумий қоидага кўра нафақа, агар уни олиш ҳуқуқи иш вақтида пайдо бўлса синов даври ҳамда бўшатиш кунни ҳам қўшиб берилади.

Вақтинча меҳнатга қобилиятсизлик, ҳомиладорлик ва туғиш таътили бошланганда, бола туғилганда, ишдан олдин ёки ишдан бўшагандан сўнг вафот этганда, бу агар низомда бошқа қоида кўзда тутилмаган бўлса нафақа берилмайди. Агар меҳнат қобилияти тикланган, ногиронлик белгиланган, ҳомиладорлик ва туғиш таътили тугаган, бола туғилган ёки вафот этган кундан бошлаб 6 ой муддат ичида мурожаат қилинган бўлса нафақа тайинланади. Бунда вақтинча меҳнатга қобилиятсизлик нафақаси унга мурожаат қилинган кунгача бўлган 12 ойдан ошмаган давр учун берилади.

Вақтинча меҳнатга қобилиятсизлик нафақаси қуйидаги ҳолларда берилади:

1. Меҳнат қобилиятини йўқотиш билан боғлиқ касалликда;
2. Санаторий, курортда даволанганда;
3. Оила аъзоси касалланганда уни парваришлаш зарур бўлган ҳолларда;
4. Карантинда;
5. Сил ёки касб касаллиги туфайли вақтинча бошқа ишга ўтказилганда.

Ушбу нафақани тайинлашда белгиланган тартибда берилган меҳнатга қобилиятсизлик (касаллик) варақаси асос бўлади. Нафақа меҳнат қобилияти йўқолган биринчи кундан то у тиклангунга қадар ёки тиббий-меҳнат экспертиза комиссияси томонидан ногиронлик белгилангунга қадар, хатто бу даврда ходим ишдан бўшатиш бўлса ҳам берилади.

Қуйидаги ҳолларда вақтинча меҳнатга қобилиятсизлик нафақаси берилмайди:

1) ишдан ёки бошқа вазифалардан бўйин товлаш мақсадида ўз саломатлигига атайлаб зиён етказган, ёхуд ўзини касалликка солган ходимларга. Уларга илгари тўланган нафақа пуллари суд тартибида ундириб олинади;

2) мастлик ёки мастлик билан боғлиқ ҳаракатлар оқибатида шунингдек алкогольни истеъмол қилиш оқибатида белгиланган

касалликлар ёки жароҳатлар туфайли вақтинча меҳнатга қобилиятсизликда;

3) жиноят содир қилиш вақтида олинган жароҳатлар оқибатида бошланган ходимларнинг вақтинча меҳнатга қобилиятсизлигида;

4) суд қарори билан мажбурий даволаш вақти учун, (руҳий касалликлардан ташқари);

5) ҳибсда бўлган давр учун ва суд тиббиёт экспертиза вақти учун.

Вақтинча меҳнатга қобилиятсизлик нафақаси қуйидаги миқдорларда ҳисобланади:

А. Ижтимоий аҳамиятга эга бўлган касалликлар (сил, онкологик касалликлар, янгидан пайдо бўладиган хатарли ўсимталар, ОИТС, мохов, руҳий касалликлар) бўйича ҳисобда турган ходимларга, улар томонидан давлат ижтимоий суғуртасига бадаллар тўланишининг давомийлигига (умумий иш стажига) боғлиқ ҳолда вақтинча меҳнатга қобилиятсизлик бўйича нафақалар қуйидаги миқдорларда тўланади:

а) умумий иш стажы 8 йил ва ундан ортиқ бўлган ходимларга – иш ҳақининг 100 фоизи миқдорида;

б) умумий иш стажы 5 йилдан 8 йилгача бўлган ходимларга - иш ҳақининг 80 фоизи миқдорида;

в) умумий иш стажы 5 йилгача бўлган ходимларга - иш ҳақининг 60 фоизи миқдорида;

Б. Ходимларнинг қолган тоифаларига вақтинча меҳнатга қобилиятсизлик нафақаси қуйидаги миқдорларда ҳисобланади:

а) умумий иш стажы 8 йил ва ундан ортиқ бўлган ходимларга, шунингдек 21 ёшга етмаган чин (сағир) етимларга– иш ҳақининг 80 фоизи миқдорида;

б) умумий иш стажы 8 йилгача бўлган ходимларга - иш ҳақининг 60 фоизи миқдорида;

Вақтинча меҳнатга қобилиятсизлик нафақа барча ҳолларда белгиланган энг кам иш ҳақидан кам бўлмаслиги ва нафақа ҳисоблаб чиқарилган иш ҳақидан юқори бўлмаслиги лозим.

Ҳомиладорлик ва туғиш бўйича нафақа. Ҳомиладорлик ва туғиш бўйича нафақа ишловчи аёлларга жами 126 календар кун учун берилади. Туғиш қийин кечган ёки икки ёхуд ундан ортиқ бола туғилган ҳолларда нафақа 140 календар кун учун берилади. Белгиланган тартибда берилган касаллик варақаси

ҳомиладорлик ва туғиш бўйича нафақа тайинлаш учун асос бўлади. Касаллик варақаси йўқотиб қўйилганда унинг дубликати бўйича нафақа берилади. Ҳомиладорлик нафақаси иш ҳақининг 100 фоизи миқдорида ҳисобланади, ходимнинг иш стажидан қатъий назар.

Бола туғилганда бериладиган нафақа. Ишлаётган аёлларга шунингдек ишлаб чиқаришдан ажралган ҳолда олий ёки ўрта махсус ўқув юртларида, аспирантура, клиник ординатурада ёки касб-ҳунар коллежларида, кадрлар малакасини ошириш, қайта тайёрлаш ва тайёрлаш курсларида ва мактабларда таҳсил олаётган аёлларга бола туғилганда бериладиган бир марталик нафақа Ўзбекистон Республикаси ҳудудида белгиланган ойлик минимал иш ҳақининг икки баробари миқдорида берилади. Боланинг онаси ишламайдиган ва ўқимайдиган ҳолларда нафақа боланинг ишлайдиган ёки ишлаб чиқаришдан ажралган ҳолда ўқийдиган ёхуд ота-она ўрнини босувчи шахсларга иш ҳаққи ёки стипендиянинг миқдоридан қатъий назар тўланади.

Дафн қилиш учун нафақа. Дафн қилиш учун нафақа ходим вафот этганда ёки ходимнинг қарамоғида бўлган қуйдаги оила аъзолари вафот этганда берилади:

-турмуш ўртоғи;

-18 ёшга тўлмаган ёки меҳнатга қобилиятсиз (ёшидан қатъий назар) болалари, ака-укалари ва опа-сингиллари;

-ота-онаси;

-бобоси ва бувиси.

Яшаш учун мустақил маблағ манбайига эга бўлган оила аъзолари қарамоғида турган ҳисобланмайди. Ходим вафот этганда дафн қилиш учун нафақа унинг оила аъзоларига ёки дафнни ўтказишни ўз зиммасига олган шахсларга берилади. Дафн қилиш учун нафақа энг кам иш ҳақининг учламчи миқдорида берилади.

Ташкилотлар суғурта қилувчи сифатида ўзлари рўйхатдан ўтган давлат солиқ инспекцияси билан ижтимоий суғурта бадаллари бўйича ҳисоб китоблар ҳисобини олиб боришлари лозим.

Ташкилотлар ҳар чорақда ҳисоблаб қўшилган бадаллар суммасини ва бошқа тушимларни, шунингдек пенсия ва нафақага сарфланган суммаларни кўрсатган ҳолда бюджетдан

ташқари пенсия фонди маблағлари бўйича икки нусхада ҳисоб-китоб қайдномасини тузадилар.

Ҳисоб-китоб қайдномаларининг барча нусхалари ташкилот раҳбари ва бош ҳисобчиси томонидан имзоланиб, муҳр билан тасдиқланади.

Қайднома яъни ҳисобот ҳар чорақда чорақдан кейин келувчи 8-кунгача бадал тўловчи рўйхатдан ўтказилган жойдаги давлат солиқ инспекцияси вакилига тақдим этилади. Ҳисоботнинг иккинчи нусхаси тўловчининг бухгалтериясида қолади.

6.2. Касаба уюшмалари Федерацияси кенгашига ижтимоий суғурта тўловлари ва уларни сарфланиши

Мулк ва ҳўжалик юритишдан қатий назар барча корхоналар, муассасалар ва ташкилотлар, шунингдек шартномалар бўйича фуқароларни ёлловчи шахслар, юридик шахсга айланмасдан тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланувчилар, фермер ҳўжалигида фаолият кўрсатаётган шахслар амалдаги қонунчилик асосларида қуйидаги суғурта бадалларини тўлашлари шарт:

- меҳнатга ҳақ тўлаш фондидан белгаланган фоиз миқдорида мажбурий суғурта бадали;

- ташкилотларни мансабдор шахсларига солинган жарималар ва бадаллар;

- белгиланган муддатда тўланмаган ҳолларда ҳисобланган пенялар суммалари;

- ходимларга дам олиш ва даволаниш учун ижтимоий суғурта маблағлари ҳисобга олинган йўлланмаларнинг ходимлардан олинган қисми.

Ижтимоий суғурта бадаллари Ўзбекистон Республикаси қонунчилиги асосида тўланади. Ўзбекистон касаба уюшмалари Федерацияси Кенгашига ажратилаётган суғурта бадалларининг миқдори меҳнатга ҳақ тўлаш умумий суммасига нисбатан фоизларда Ўзбекистон Республикаси ҳукумати томонидан белгиланади.

Шартномалар бўйича фуқароларни ёлловчи шахслар, шу жумладан юридик шахсга айланмасдан тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланувчилар, фермер ёки деҳқон ҳўжалигида шуғулланувчи шахслар умумий белгиланган тартибда суғурта бадалларини касаба уюшма органларига тўлайдилар.

Юқорида тақидланган барча ташкилотлар ва шахслар солиқ органларида рўйхатда ўтиш билан бир вақтда суғуртачилар сифатида касаба уюшмаларининг туман, шаҳар, вилоят Марказий Қўмиталарида, улар бўлмаган жойларда эса касаба уюшмалари кенгашларида рўйхатдан ўтишлари шарт. Суғуртачи касаба уюшмаси органларига рўйхатдан ўтиши учун зарур бўлган маълумотларни тақдим этишлари лозим. Ҳар бир суғуртачига рўйхатдан ўтгандан сўнг рўйхатга олинганлик номери берилади ва суғурта бадалларини тўлаш муддатлари тўғрисида ёзма хабарнома топширилади. Қайтадан ташкил топган бадал тўловчилар ўзлари ташкил топган кунларидан бошлаб ўн кунлик муддатда рўйхатдан ўтишлари шарт.

Суғурта бадалларини ҳисоблаш ижтимоий суғурта жорий қилинадиган ишловчиларнинг барча тоифаларини меҳнатга ҳақ тўлаш фондига белгиланган тарифдан келиб чиққан ҳолда амалга оширилади. Суғурта бадаллари ушланадиган солиқларни ҳисобга олмасдан, молиялаштириш манбаларидан қатъий назар амалдаги қонунчиликка мувофиқ низомлар, уставлар, қарорлар билан аниқланадиган барча турдаги даромадга ҳисобланади.

Суғурта бадаллари қуйидаги тўлов турларига ҳисобланмайди:

1. Фойдаланилмаган таътил компенсациясига;
2. Ишдан бўшаётган чоғда бериладиган нафақага;
3. Моддий ёрдам сифатида бериладиган ҳар хил турдаги пул нафақаларига;
4. Компенсация тўловларига;
5. Бази тоифадаги ходимларга бепул бериладиган уй-жой, коммунал хизматлар, иссиқлик, йўл чипталарининг қийматлари ёки уларни қоплаш қийматларига;
6. Берилган махсус кийим бош, оёқ кийими ва бошқа яқка ҳимоя воситалари, совун, ёғсизлантирувчи воситалар, сут ва даволаш профилактика овқатларини қийматларига;
7. Бепул овқат қийматларига;
8. Тушлик учун берилган дотациялар, ташкилот ва ижтимоий суғурта маблағлари ҳисобидан олинган йўлланмаларнинг қийматлари, стационар ва амбулатория даволаш тўловларига;

9. Йўлда юриш, бошқа жойда ишга ўтилиши ёки ўтиб кетиш чоғида хоналарни ижарага олиш ва юкларни ташиш харажатларини қоплашларга;

10. Доимий иш йўлда тугайдиган ёки бориб келиш харажатларига эга бўлган ёки хизмат кўрсатиладиган участкалар доирасида хизмат сафарлари билан боғлиқ бўладиган ҳолларда суткаликлар ўрнига иш ҳақига қўшиб бериладиган устама ҳақлар ва қўшимча тўловларга;

11. Меҳнатга ҳақ тўланмайдиган иш кунлари учун тегишли бюджетга ёки хайрия фондларига ўтказиладиган иш ҳақларига;

12. Меҳнатга ҳақ тўлаш фонди ҳисобидан амалга ошириладиган юбилей кунлари, туғилган кунлар, кўп йиллик ва нуқсонсиз меҳнат фаолияти, фаол ишлари ва бошқа шунга ўхшаш ҳоллар муносабати билан бериладиган тақдирлов тўловларига;

13. Мусобақалар, кўриклар, конкурслар ва бошқалардаги мукофотли ўринлар учун бериладиган пул мукофотларига;

14. Ишлаб чиқаришдан ажралган ҳолда ўқишга юборилган ўқувчиларга корхоналар ва ташкилотлар томонидан тўланадиган стипендияларга;

15. Олий ёки ўрта махсус билим юртини тугатгандан кейинги таътил вақти учун мутахассисларга корхоналар, муассасалар ва ташкилотлар ҳисобидан тўланадиган нафақаларга;

16. Давлат ижтимоий суғуртаси бўйича нафақалар, ишсизлик бўйича нафақалар, ижтимоий нафақалар ва пенсияларга.

Суғуртачилар ҳисобланган суғурта бадалларини тегишли суммаларини банк муассасаларидаги ўзларини жорий счётлари рўйхатга олинган жойдаги касаба уюшмалари органларининг счётларига нақдсиз ҳисоб китоб ўтказиш йўли билан тўлайдилар. Ҳисобланган суғурта бадаллари ҳеч қандай чиқариб ташлашларсиз, тўлиқ ҳажмда ўтказилади. Суғуртачилар банк муассасаларига тегишли давр учун иш ҳақига пул талаб қилиш билан бир вақтда, бадалларни ва бошқа ажратмаларни ўтказиш тўғрисида тўлов топшириқномасини тақдим этадилар.

Бюджетдан молиялаштириладиган ташкилотлар бадалларини ойнинг иккинчи ярими учун иш ҳақи тўлашга белгиланган муддатда ойига бир марта тўлашлари лозим. Қолган ташкилотлар мулк шаклидан қатъий назар бадалларни ойнинг биринчи ва иккинчи ярими учун иш ҳақини тўлашга

белгиланган муддатларда тўлашлари лозим. Ташкилотлар ойнанинг иккинчи ярми учун иш ҳақи суммаларини талаб қилиш чоғида банк муассасасига бутун тугаган давр учун аниқлаштирилган ҳисоб-китоб бўйича бадалаларни ўтказиш тўғрисида *тўлов топшириқномасини* тақдим этадилар. Бадаллар бўйича қарздорлик бўлмаган чоғда суғуртачиларга пул олиш чекини орқа томонига кредит тақсимловчиларнинг имзоси ва муҳри билан тасдиқланган *«ижтимоий суғурта бадаллари бўйича қарз йўқ»* деб ёзилган белги қўйилади.

Ходимларига иш ҳақини банк муассасалари орқали тўлашга ўтган ташкилотлар ижтимоий суғурта бўйича бадаллар ва бошқа тўловларни иш ҳақини банк муассасасига ўтказиш кунида тўлайдилар.

Суғуртачилар банк муассасасига бадалларни ўтказилганлиги тўғрисида тақдим этадиган тўлов топшириқномаларини суғуртачини жорий счётида маблағлар мавжудлигидан қатъий назар ҳисобланадиган суммаларда тўлиқ ёзишлари шарт.

Бадаллар бўйича тўлов топшириқномалари банклар томонидан умумий белгиланган тартибда бажарилади. Бадалларни ўтказиш бўйича тўлиқ ёки қисман бажарилмаган тўлов топшириқномалари банк муассасасида қолади ва суғуртачини ҳисоб китоб ёки жорий счётига навбатдаги маблағлар тушиши биланоқ улар томонидан бажарилади.

Ташкилот тугатилаётган чоғда суғуртачи ўзини суғуртачи сифатида рўйхатдан ўтган жойнинг касаба уюшмасига ҳисобдан чиқариш тўғрисида билдириши шарт. Суғурта тўловларини тўғри ва ўз вақтида тушиши учун жавобгарлик, белгиланган тартибда тузиладиган тугатиш комиссиясига юклатилади.

Тугатилаётган ташкилот ҳисобланган тўловларни тўлаш муддати келмаган ҳолларда тугатиш комиссияси бу суммани тугатилаётган ташкилотни қабул қилувчи балансига киритиши шарт ва буни *далолатнома* билан расмийлаштириб қўяди. Далолатномада тугатилаётган ташкилотни қабул қилувчи, ҳисобланадиган сумма ва бу тўловлар тўланиши лозим бўлган сана кўрсатилади.

Тугатиш комиссияси ва қабул қилувчи томонидан имзоланган далолатноманинг нусхалари тугатилаётган ташкилот ва қабул қилувчи рўйхатдан ўтган жойнинг касаба уюшма органига тақдим этилади. Агар тугатиладиган ташкилотга

ҳисобланадиган тўлов суммаси далолатномада кўрсатилган суммадан ортиқ бўлса, у ҳолда қабул қилувчи ҳисобланадиган суммани тўлиқ киритиши ва бир вақтнинг ўзида тугатиш комиссиясидан олинган балансга тузатиш киритиши лозим.

Фермер хўжаликларини ўзгартириш чоғида касаба уюшмалари органларига шу фермер хўжалиги тўловлари, шу жумладан кечиктирилган тўловлари ва тўлов муддати етган жорий йилнинг бадаллари бўйича боқимандаликлари фермер хўжалиги фаолиятини тугатиши бўйича тегишли комиссияга фермер хўжалик ўзгартирилган ва шундан бошлаб беш кунлик муддатдан кечикмасдан тақдим этилади. Комиссия бадалларни тўлаш бўйича мажбуриятни юклаш тўғрисидаги масалани ечиши шарт.

Ижтимоий суғурта маблағларини ўз вақтида ва тўлиқ тушиши устидан назорат қилишни касаба уюшмаси органлари солиқ органлари билан биргаликда амалга оширадилар. Бадал тўловини томонидан бадаллар ҳисобланмаган иш ҳақи суммасини текширишда тўланмаган бадаллар маълум бўлиб қолганда *текшириш далолатномаси* бўйича бу бадаллар қўшиб ҳисобланади. Бунда тўловчи бу бадалларни тўлаши шарт бўлган кундан бошлаб ўтган бутун давр учун пенялар ҳисобланади. Текшириш тугагандан кейин уч нусхада далолатнома тузилади, улардан бир нусхаси маъмуриятга, иккинчиси бадал тўловчи ҳисобда турадиган касаба уюшмаси органига, учинчи нусха эса назорат учун касаба Қўмитасига берилади.

Жисмоний ва юридик шахсларнинг шикоятлари ва тақлифлари тегишли касаба уюшма органи томонидан ўн кунлик муддатда кўриб чиқилади.

6.3. Фермер хўжаликларининг «Йўл жамғармаси»га ва нодавлат бошқа ижтимоий ташкилотларга тўловлари

Ўзбекистон Республикасининг «Автомобил йўллар тўғрисида»ги қонуни 1993 йилда тасдиқланди. Ушбу қонунга биноан Республика Вазирлар Маҳкамасининг 1993 йил 5 июлдаги 334-сонли «Республика йўл жамғармасини ташкил этиш тўғрисида»ги қарори эълон қилинди. Мазкур қарорда «Йўл жамғармаси»га маблағ йиғиш тартиби, маблағ тўловчилар ва уларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари белгилаб берилган. Бугунги

кунда «Республика йўл жамғармаси» ўз тизимидаги вилоят, туман йўл жамғармаси бошқармалари билан биргаликда «Йўл жамғармаси»га маблағ йиғиш ва бажарилган йўл қурилиш ишларини молиялаштириш билан шуғулланиб келмоқда.

«Йўл жамғармаси»га маблағ ажратиш миқдори Вазирлар Маҳкамисининг 1996 йил 30 декабр 466-сонли, 1997 йил 5 декабр 540 сонли, ҳамда 1999 йил 31 декабрдаги 554-сонли қарорлари билан қайта кўриб чиқилган. Шунга мувофиқ қурилиш ташкилотлари, саноат, транспорт, қишлоқ хўжалиги, маиший хизмат кўрсатиш корхоналари, фермер хўжаликлари, хусусий корхоналар, тижорат банклари ва уларнинг бўлимлари кўрсатилган хизматлар бажарилаган ишлар ёки ишлаб чиқарилган маҳсулот ҳажми қийматининг 1993-1996 йилларда – 1%, 1997 йил 1,2%, 1998-1999 йилларда 1,4%, ва 2000 йил 1 январдан бошлаб 1,5% миқдорида «Йўл жамғармаси»га маблағ ажартилиши белгиланган. Бундан ташқари автотранспортга эга бўлган барча корхоналар ва ташкилотларнинг автомобил транспорти ва автотранспорт воситаларидан фойдаланиш бўйича олган даромадларининг 1998-1999 йилларда 2 фоизи миқдорида маблағ ажратиш белгиланган бўлса, 2000 йил 1 январидан бошлаб 2,5 фоиз ажратилади. 2000 йил 1 январидан бошлаб енгил автомашиналарни сотиб олишда унинг қийматидан 6 фоизи ва юк машиналари сотиб олишда эса қийматининг 20 фоизи миқдорида «Йўл жамғармаси»га маблағ тўланиши белгиланган. «Йўл жамғармаси»га маблағларни тўғри ҳисоблаш ва уларнинг ўз вақтида тўланиши учун ташкилот раҳбари ва бош ҳисобчи маъсулдирлар. Шу билан бирга уларга тўланган маблағлар ҳисобини олиб бориш, маблағ йиғиш билан шуғулланувчи инспекторларга маблағни ҳисоблаш, тўлаш билан боғлиқ ҳужжатларни тақдим этиш ва банк реквизитларини аниқ маълум қилиш маъсулиятлари юклатилади.

«Йўл жамғармаси»га ажратмаларни белгиланган муддатларда тўлашдан бош тортилган ҳолларда бу маблағларни автомобил йўллари ҳудудий давлат акциядорлик бирлашмалари ёки туман автомобил йўллари бошқармалари ва туман «Йўл жамғармаси» бўлимлари томонидан шак-шубҳасиз ундириб олинади. Муддати ўтказиб юборилган ҳар бир кун учун тўланмаган сумманинг белгилаган фоиз миқдорида жарима ундирилади. «Йўл жамғармаси»га маблағларни ҳисоблаш,

тўлаш корхона ва ташкилотларнинг молия хўжалик фаолияти натижаларидан қатъий назар амалга оширилади. Республика ҳукумати томонидан тадбиркорликни ривожлантириш мақсадида, янги фаолият кўрсата бошлаган хусусий корхоналар, фирмалар, фермер хўжаликларига маълум муддатгача берилган имтиёзлар моҳиятини тўғри тушиниш керак. «Йўл жамғармаси» Давлат бюджетидан ташқари жамғарма бўлиб, уни шакллантириш учун тўланадиган ажратмалар солиқлар туркумига кирмайди ва шу сабабли барча солиқлардан озод этиш тўғрисида имтиёзлар ушбу жамғарма учун тарқатилмайди.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарори билан қуйидаги корхоналар ва хўжалик ташкилотлари «Йўл жамғармасига» маблағ ажратишдан озод қилинади:

- давлат бюджетида бўлган ташкилотлар ва муассасалар;
- тамоша корхоналари;
- санаториялар, дам олиш уйлари ва пансионатлар;
- умумий фойдаланишдаги автомобил йўлларини қуриш, тузатиш, қайта қуриш ва сақлашни амалга оширувчи йўл хўжалиги ташкилотлари;

- уй жойлардан фойдаланиш идоралари ва уй бошқармалари;

- Марказий банк муассасалари;

- давлат суғурта органлари;

- маҳаллий бошқарув органлари;

- Ўзбекистон Республикаси Мудофаа Вазирлиги ва Ички ишлар Вазирлигининг корхоналари ва ташкилотлари (уларга буйсинувчи хўжалик ҳисобидаги ташкилотлардан ташқари).

Бундан ташқари сотиб олинган автотранспорт воситалари қийматидан олинадиган йиғимлардан қуйидагилар озод қилинади:

- мотоколяскалар ва автомобилларга эга бўлган ҳамда уларни сотиб олувчи барча гуруҳларига тегишли ногиронлар, транспорт воситалари орқали йўловчилар ташишни амалга оширувчи корхоналар (таксидан ташқари);

- умумий фойдаланишдаги автомобил йўлларини қуриш, қайта қуриш, тузатиш ва сақлашни амалга оширувчи корхоналар;

- 40 тоннадан ортиқ юк кўтарадиган автосамосвалларни сотиб олувчи корхоналар.

Тижорат банклари эса «Йўл жамғармаси»га маблағ йиғишда қонунда белгиланган тартибда ўз амалий ёрдамини беради. Агар қарздор ҳисобида маблағ бўлмаса белгиланган тартибда каротекага қўйади ва бу ҳақда «Йўл жамғармаси» бўлимини хабардор этади. «Йўл жамғармаси»га маблағларни тўғри ҳисоблаш ва тўлашни назорат қилиш мақсадида барча корхона ва ташкилотлар ўзлари фаолият кўрсатаётган ҳудуддаги йўл жамғармаси бўлимига ҳар чорак якуни билан Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги томонидан тасдиқланган 544 - ҳисобат шаклини топширади. Ушбу ҳисобат йўл жамғармаси ва тўловчи ўртасидаги ҳисоб-китоб аниқ бўлишига амалий ёрдам беради.

Фермер хўжаликлар ҳозирги кунда «Йўл жамғармаси»дан ташқари яна «Мактабларни ривожлантириш» жамғармасиғи сотилган маҳсулот қийматидан 1 фоиз, «Меҳнат бандлик жамғармаси» иш ҳақи фондидан 0,3 фоиз миқдорида мажбурий тўлов тўлашлари ҳам белгиланган.

Таянч иборалар ва такрорлаш учун саволлар

Таянч иборалар: Давлат бюджетидан ташқари пенсия жамғармаси; вақтинча меҳнатга қобиятсизлик нафақаси; ҳомиладорлик ва туғиш бўйича нафақа; бола туғилганда бериладиган нафақа; дафн маросими учун нафақа; касаба уюшмаларига тўловлар; «Йўл жамғармаси»га тўловлар.

Такрорлаш учун саволлар:

1. Бюджетдан ташқари пенсия жамғармасининг вазифалари.
2. Ижтимоий суғуртадан бериладиган нафақа турлари.
3. Бюджетдан ташқари пенсия жамғармасига фермер хўжаликларнинг тўловлари.
4. Пенсия жамғармасига ҳисобатлар топшириш тартиби.
5. Ўзбекистон Республикаси касаба уюшмалари Федерациясига тўланадиган тўловлар.
6. «Йўл жамғармаси»га тўланадиган тўловлар ва ҳисобатлар топшириш.
7. «Мактабларни ривожлантириш жамғармаси»га тўланадиган тўловлар ва ҳисобатлар топшириш.
8. «Меҳнат бандлик жамғармаси»га тўланадиган тўловлар ва ҳисобатлар топшириш.

7-боб. Асосий воситалар ва айланма маблағларни молиялаштириш

Режа

7.1. Асосий восита ва уларни молиялаш манбалари.

7.2. Айланма маблағлар ва уларни молиялаш манбалари.

7.1. Асосий восита ва уларни молиялаш манбалари

Мавзуни мақсади. Асосий воситалар ва айланма маблағларни иқтисодий тарифлаш ва уларни ташкил этишдаги молиявий манбаларни ўрганишдир. Шу мақсадда олдинга қўйилган *вазифалар*:

асосий фонд (восита)ларни иқтисодий аҳамияти;

асосий фондларни молиялаштириш манбалари;

айланма маблағларни иқтисодий моҳияти;

айланма маблағларни молиялаштириш манбаларини кўриб чиқишдан иборатдир.

Ижтимоий жамиятда ишлаб чиқариш воситалари икки гуруҳга бўлиб ҳисобга олинади:

а) меҳнат воситалари;

б) меҳнат қуроллари.

Меҳнат воситалари қиймат ҳолида асосий фондлар ёки натурал шаклида асосий воситалар деб юритилади. Меҳнат қуроллари эса айланма маблағлар дейилади. Баъзи асосий воситалар қиймат шаклида айланма маблағлар таркибида ҳисобга олинади. Масалан, паррандалар, қуёнлар, асалари уялари ва шу кабилар шулар жумласидандир. Кўп йиллик мева-дарактларнинг кўчат материаллари меҳнат қуроллари, бироқ, буларга қилинган харажатлар капитал қўйилмалар ҳисобидан сарфланганлиги учун, айланма маблағлар таркибига киритилмайди.

Асосий воситалар деб ишлаб чиқариш жараёнида узоқ муддат қатнашадиган, ўзининг қийматини маҳсулот таннархига амортизация суммаси ҳисоблаш орқали ўтказадиган ва натурал ҳолатини сақлаб қоладиган воситаларга айтилади. Барча иқтисодий – молиявий кўрсаткичларни ҳисоблашда энг аввало асосий воситаларнинг туркумларга ажратилиши ва уларнинг тўғри ҳисобга олиниши муҳим бўлиб ҳисобланади.

Асосий воситаларнинг туркуми. Асосий воситалар энг аввало:

1) ишлаб чиқариш асосий воситалари;

2) ноишлаб чиқариш асосий воситаларига бўлинади.

Ишлаб чиқариш асосий воситалари ўз навбатида яна икки гуруҳга бўлинади:

а) қишлоқ хўжалик асосий воситалари;

б) қишлоқ хўжалик аҳамиятига эга бўлмаган ишлаб чиқариш асосий воситалари.

Ишлаб чиқариш жараёнида қатнашиши, тайинланишига қараб, қишлоқ хўжалик ишлаб чиқариш воситалари қуйидагилардан иборат:

-иморатлар – маҳсулот, техника ва чорва молларини сақлашга мўлжалланган иморатлар (омборлар, машина-тракторларни сақлашга мўлжалланган иморатлар ва бостирмалар, молхоналар ва ш.к.);

-иншоотлар – сув тақсимловчи ва оқизувчи иншоотлар, қуриштиш-навларга ажратиш жиҳозлари, иссиқхоналар, ем-хашак сақлаш хандаклари, қудуқлар, ички хўжалик йўллари, сув сақлаш миноралари ва ш.к;

-куч узатиш қурилмалари – сув, электр энергия, газ кабиларни бир жойдан иккинчи жойга узатиб берувчи қурилмалар (сув, газ қувурлари, электр тармоқлари) ва бошқалар;

-машина ва ускуналар – а) куч узатиш машиналари, б) ишчи машиналар, в) турли хил ускуналар. Куч узатиш машиналарига асосан ғилдиракли ва ўрмаловчи тракторлар киритилади. Ишчи машиналар асосан, қишлоқ хўжалик машиналари, яъни плуг, чизел, мола, борона, сеялка ва ҳ.к. Ускуналар таркибида турли хил ўлчов ва ростловчи лаборатория асбоблари ҳисобга олинади.

-транспорт воситалари – юк автомобиллари, автобуслар, от аравалардан иборат.

-иш ҳайвонлари – тирик жонли тортувчи кучлар: от, ҳўкиз, қўтос ва бошқалар;

-маҳсулдор моллар – асосан катта ёшдаги йирик шохли моллар, яъни маҳсулот берадиган моллар;

-ерларнинг мелиоратив ҳолатини яхшилашга қаратилган капитал сарфлар – ерларни текислаш, туқайзорларни

ўзлаштириш ва бошқа ерларнинг мелиоратив ҳолатини яхшилашга қаратилган маблағлар;

-*бошқа асосий воситалар* – хизмат муддати бир йилдан юқори бўлган турли хил қўл меҳнатига мўлжалланган машиналарга тиркаладиган жиҳозлар ҳисобга олинади.

Юқоридаги қишлоқ хўжалик асосий ишлаб чиқариш воситалари, шунингдек:

а) ўсимликчилик;

б) чорвачилик;

в) умумхўжалик аҳамиятидаги асосий воситаларга ҳам ажратилади.

Қишлоқ хўжалик аҳамиятига эга бўлмаган асосий ишлаб чиқариш воситалари асосан қишлоқ хўжалигига ёрдамчи тармоқ бўлган қурилиш, савдо ва умумовқатланиш, тайёрлов ва қишлоқ хўжалик маҳсулотларини қайта ишловчи тармоқларнинг асосий воситаларидан иборат.

Ишлаб чиқариш асосий воситалари корхона ишчи ва аҳолисини яшаш шароитини таъминлашга қаратилган уй-жой, маданий-маиший, соғлиқни сақлаш, спорт ва жисмоний тарбия, маориф, илм-фан ва бошқа соҳаларнинг асосий воситаларидан таркиб топади. Масалан, уй-жой, клуб, сарторощхона, ҳаммом, пайафзал таъмирлаш устахонаси, шифохона, дорихона, спорт майдончалари, спорт жиҳозлари, биолабораториялар ва ҳ.к.

Юқорида қайд этилган асосий воситаларни туркумига шароитга қараб, хўжаликнинг иш юритиш фаолиятига қараб ва бошқа ҳолатларни ҳисобга олган ҳолда қисман ўзгартиришлар киритиш мумкин.

Асосий воситаларни баҳолаш турлари. Асосий воситалар турлича баҳоланади:

1) *бошланғич тўла қиймати бўйича* – бунда, сотиб олинган ёки янгидан қурилган асосий воситаларнинг дастлабки баҳосига ўрнатиш харажатлари қўшиб баҳоланади;

2) *қолдиқ баҳоси* – бу баҳолашда бошланғич тўла қийматидан фойдаланилган давр мобайнидаги эскириш суммаси айрилиб, капитал тамирлаш харажатлари қўшиб аниқланади;

3) *қайта тиклаш баҳоси* бўйича асосий воситаларни баҳолашда, сўнгги даврдаги баҳо ўзгаришлари ҳисобга олиниб, қайтадан баҳоланади.

4) эскириш суммасини ҳисобдан чиқарган ҳолда қайта баҳолаш усулида асосий воситаларнинг қайта тиклаш баҳосидан эскириш суммаси чегириб ташланади. Бу усулда баҳолаш корхонанинг фойдаланаётган техника ёки иморатларини ижарага бераётган вақтда ёки бошқа корхонага сотаётган вақтда муҳим аҳамиятга эга.

Асосий воситаларни ташкил этишга корхоналарнинг каттагина маблағи сарфланади, шу сабабли улардан самарали фойдаланиш муҳим аҳамиятга эга. Асосий воситалардан ёки асосий фондлардан фойдаланишнинг самарадорлик кўрсаткичларига қуйидагилар киради:

- 1) асосий фондлар билан таъминланиш даражаси;
- 2) асосий фондлар билан қуролланиш даражаси;
- 3) фонд қайтими;
- 4) фонд сифими.

Асосий фондлар билан таъминланиш даражасини ҳисоблашда қишлоқ хўжалиги асосий ишлаб чиқариш фондларининг ўртача йиллик қиймати қишлоқ хўжалигига яроқли ер майдонларига (одатда 1 ноябрга бўлган майдон олинади) бўлиниб натижа 100 га кўпайтирилади.

Асосий фондлар билан қуролланиш даражасини аниқлашда эса қишлоқ хўжалиги асосий ишлаб чиқариш фондларининг ўртача йиллик қиймати ўртача йиллик ишчилар сонига бўлинади.

Фонд қайтимини ҳисоблаш учун қишлоқ хўжалиги ялпи маҳсулотининг қийматини (таққослаш баҳосида) қишлоқ хўжалиги асосий ишлаб чиқариш фондларининг ўртача йиллик қийматига бўлиш керак.

Фонд сифими фонд қайтимининг акси бўлиб, бунда қишлоқ хўжалиги асосий ишлаб чиқариш фондларининг ўртача йиллик қиймати ялпи маҳсулот қийматига бўлинади ёки бир сўмлик ялпи маҳсулот қийматига неча сўмлик асосий фонд тўғри келишлиги аниқланади.

Корхоналарга ушбу меъёрдан 2 марта кўп амортизация ажратмаси ҳисоблашга рухсат берилади (маънавий эскирган техникаларни унумли фойдаланиб ҳисобдан чиқариш мақсадида).

Қуйидаги асосий фондларга амортизация суммаси ҳисобланмайди:

-маҳсулдор молларга;

-кутубхона фондига;

-вазирлар маҳкамасининг қарорига асосан узоқ муддат ишлатилмасдан сақлашга қўйилган асосий фондларга;

-тўлиқ амортизация ҳисоблаб бўлинган асосий фондларга.

Асосий фондларни ташкил этиш учун умумий тарзда олиб қаралганда бир қанча молиявий манбалари мавжуд, жумладан:

-амортизация фонди ташкил этиш;

-фойдадан ажратма;

-дивидентлар;

-юқори ташкилот ёки ҳомий корхоналарнинг беғараз ёрдами;

-ижтимоий жамғарма ёки банк кредитлари;

-бошқа манбалар.

Асосий фондларни сотиб олиш ёки қайта тиклаш учун корхона ихтиёрида қолган соф фойдадан ҳам маблағ ажратилади. Бунда соф фойданинг 30 фоизигача бўлган қисми уста фондга ажратилади ва хўжаликнинг умумий йиғилиш қарори билан тасдиқланади.

Қимматбаҳо қоғозларни сотиб олиш натижасида олинган дивидентларнинг ҳам бир қисми умумий йиғилиш қарорига асосан асосий фондларни ташкил этишга сарфланади.

Ижтимоий ташкилотлар ёки банкнинг узоқ муддатли кредитлари тўғрисида кейинги бобларда алоҳида тўхталиб ўтилади.

Аграр соҳада фаолият юритаётган фермер хўжаликлари учун асосий фондларни молиялаштириш манбаларини умумий тарзда қисқача қилиб қўйидаги шаклларда ифодалаш мумкин:

- фермер хўжаликларнинг ўз маблағлари;

- қарзга олинган маблағлар;

- бюджет маблағлари;

- ҳомийлик ёрдамлари;

- халқаро фондларнинг маблағлари;

- халқаро кредит линиялари томонидан ажратилаётган маблағлар;

- лизинг;

- бошқа маблағлар.

Демак, бозор иқтисодиёти шароитида фермер хўжаликларнинг фаолияти, кўпчилик тасаввур этганидек, бир ёки икки молиявий манба ҳисобидан эмас, балки бир неча молиявий

манбалар ҳисобидан молиялаштирилиши мумкин экан. Бундай манбаларнинг мавжудлиги қишлоқ хўжалиги корхоналарини молиялаштириш механизмини такомиллаштириш тўғрисида фикрлар билдирилаётган пайтда биринчи навбатда инobatга олиниши керак.

Фермер хўжаликларининг ўз маблағлари, умумий тарзда, қўйдагилардан иборат бўлиши мумкин:

- а) тушум;
- б) амортизация ажратмалари;
- в) фойда;
- г) қатъий пассивларнинг ўсган қисми;
- д) бошқа ўз маблағлари.

Ўз навбатида, шу хўжаликларнинг қарз маблағлари ёки қарзга олинган маблағларининг таркиби, умумий кўринишда, қўйдагилардан иборат бўлади:

- а) тижорат банкларидан олинган кредитлар;
- б) қимматли қоғозларни муомалага чиқаришдан олинган маблағлар.

Бозор иқтисодиёти шароитида фермер хўжаликларининг фаолиятини молиялаштириш манбаларини ташкил этиш жойларига қараб шартли равишда икки гуруҳга ажратишимиз мумкин:

1. фермер хўжаликларининг ўз маблағлари ёки ички маблағлар;
2. фермер хўжаликлари томонидан қарзга олинган ёки ташқи маблағлар.

Қишлоқ хўжалиги корхоналарини молиялаштириш манбаларининг барчасини юқоридаги шарт асосида ана шу икки гуруҳга киритишимиз мумкин. Шунга мос равишда, бизнинг фикримизча, фермер хўжаликлари фаолиятини молиялаштириш механизмини такомиллаштириш ҳам шу икки гуруҳга кирувчи молиявий манбалар доирасида амалга оширилмоғи лозим.

Бундай шароитда қўйдаги саволларнинг туғилиши табиийдир. Фермер хўжаликлари фаолиятини қайси молиявий манбалар ҳисобидан молиялаштириш мақсадга мувофиқ? Молиялаштиришнинг қайси манбаларидан фойдаланилганда энг юқори самарага эришиш мумкин?

Мамлакатимиз амалиётидаги реал вазиятни юқоридаги саволлар нуқтаи-назаридан таҳлил қилар эканмиз, фермер

хўжаликларининг маълум бир қисми ўзларининг фаолиятини фақат ўз маблағлари ҳисобидан молиялаштиришни афзал кўришлари маълум бўлади. Тегишли жараёнларнинг фақат ўз маблағлари ҳисобидан молиялаштирилиши, албатта, маълум афзалликларга эга. Ҳеч бўлмаганда, бундай шароитда хўжаликларнинг иқтисодий мустақиллиги нисбатан юқори даражада бўлиб, улар эркин ҳаракат қилиш имконига эга бўладилар, уларнинг ўзгаларга боғлиқлиги эса, аксинча, паст даражада бўлади. Фаолиятни молиялаштиришнинг бундай усули хўжалик раҳбари ва фермер томонидан бозор иқтисодиётининг ўзига хос бўлган қонунлари ва тамойиллари тўғри ва тўлиқ идрок этилган ҳоллардагина ўзининг маълум даражадаги афзаллигини намоён этади. Акс ҳолда фаолиятни молиялаштиришнинг бу усули маблағлардан фойдаланиш даражаси пасайишига, хотиржамликка берилиш ҳолларининг содир этилишига ва ҳ.қ.ларга олиб келиши мумкин.

Бир вақтнинг ўзида фермер хўжаликларининг бошқа бир қисми ўз фаолиятларини юритишда қарзга олинган маблағлардан фойдаланишни афзал кўрадилар. Тегишли жараёнларни молиялаштиришнинг қарз маблағлар ҳисобидан амалга оширилиши ҳам маълум афзалликларга эга.

Фермер хўжаликларининг фаолиятини молиявий жиҳатдан таъминлашда бюджет маблағлари ҳам иштирок этади. Бу, ўз навбатида, пахта, буғдой ва гуруч каби қишлоқ хўжалик маҳсулотларига давлат бюртмасининг мавжудлиги билан белгиланади. Давлат бюртмасининг мавжудлиги фермер хўжаликларининг олдида бозорда истеъмолчини излаш ва маҳсулотларни сотиш муаммоси минимал даражада бўлишини таъминлайди ҳамда тўловларнинг амалга оширилишини кафолатлайди. Шу билан биргаликда юқорида номлари келтирилган қишлоқ хўжалик маҳсулотларининг баҳоси исталганича юқори даражада бўлмаслиги ва асосли ҳамда асоссиз харажатлар ёрдамида шакилланаётган таннархнинг ҳам исталганча юқори бўлиши мумкин эмаслиги кафолатланади. Бу ерда ана шу маҳсулотларнинг мувозанат баҳонинг даражасидан ошмаслиги лозим. Таҳлиллар давлат бюртмаси мавжуд бўлган айрим қишлоқ хўжалиги маҳсулотларининг таннархи харажатларнинг асоссиз равишда орттирилиши натижасида жаҳон бозоридаги мувозанат баҳо даражасидан ҳам анчагина

ошганлигини кўрсатмоқда. Табиийки, бундай шароитда бу маҳсулотларни жаҳон бозоридаги мувозанат баҳодан ортиқ даражада сотиб олиш ва уни сотиш бирор маънога эга эмас. Шунинг учун давлат бюртмаси бўйича белгиланган қишлоқ хўжалик маҳсулотларини етиштирувчи ва сотувчи хўжаликлар давлат бюджети имкониятларининг ҳам чекланганлигини сира назардан четда қолдирмасликлари керак.

Ҳомийлик ёрдами кўрсатиш фермер хўжаликлари фаолиятини молиялаштириш механизмини такомиллаштириш йўналишларидан бири ҳисобланади. Аммо, ҳомийлик ёрдами суммаси шундай ёрдамни кўрсатаман деган субъектларнинг молиявий жиҳатдан бақувватлик даражасига бевосита боғлиқ. Афсуски, иқтисодийетимизда фаолият кўрсатаётган хўжалик юритувчи субъектларнинг молиявий бақувватлик даражаси ҳавас қиладиган даражада деб бўлмайди. Шунинг учун ҳам ҳомийлик ёрдамларига молиялаштиришнинг манбаи сифатида ортиқча умид билдириш ўзининг иқтисодий (молиявий) маъносига эга эмас.

Фермер хўжаликларини молиялаштириш механизмини такомиллаштиришнинг асосий йўналиши молиявий манбаларни диверсификациялаштириш (манбаларни хилма-хиллаштириш, уларнинг ранг-баранглигини таъминлаш) томонга қаратилганлиги билан белгиланиши керак.

7.2. Айланма маблағлар ва уларни молиялаш манбалари.

Айланма маблағлар кенг маънода фақат меҳнат қуролларида иборт бўлиб қолмасдан бундан ташқари баъзи меҳнат воситалари (ёш йирик шохли чорва моллари ёки мевали дарахтлар ва ҳ.к.) ва айрим қишлоқ хўжалик маҳсулотларини ҳам ўз ичига олади. Буларни янада аниқ тасаввур қилиш учун айланма маблағларнинг туркуми ўрганилади.

Айланма маблағлар ишлаб чиқариш жараёнинг қайси босқичида иштирок этишига, режалаштириш тамойилларига ва ташкил этиш манбаларига қараб қуйидагиларга бўлинади:

- 1) ишлаб чиқариш жараёни ва муомала жараёнидаги айланма маблағлар;
- 2) меъёрлаштириладиган ва меъёрлаштирилмайдиган айланма маблағлар;
- 3) хусусий ва четдан жалб қилинган айланма маблағлар.

Ишлаб чиқариш жараёнидаги маблағлар ва муомала жараёнидаги айланма маблағлар ҳисоб китоб ишларини аниқ юритилиши учун яна ўз навбатида 6 та гуруҳга ажратилади:

1) *ишлаб чиқариш заҳиралари* – уруғлик ва кучат материаллари, ем-хашак ва тушамалар, нефт ёқилғилари, эҳтиёт қисмлар, минерал ўғитлар, биоперепаратлар ва заҳарли химикатлар, турли хил идишлар, қаттиқ ёқилғилар, кам баҳоли ва тез тузувчи буюмлар;

2) *тугалланмаган ишлаб чиқариш* – ўсимликчиликдаги тугалланмаган ишлаб чиқариш харажатлари, чорвачиликдаги тугалланмаган ишлаб чиқариш харажатлари, ёрдамчи ишлаб чиқариш ва бошқа тармоқлардаги тугалланмаган ишлаб чиқариш харажатлари;

3) *боқувдаги ва ўстиришдаги чорва моллари* – барча турдаги ёш чорва моллари, асосий подадан брак қилиниб боқувга қўйилган катта ёшдаги чорва моллари, қўй, эчки, парралар, қуёнлар, асалари уяси;

4) *товар маҳсулот* – ўсимликчилик, чорвачилик ва бошқа тармоқлардаги сотишга ва иш ҳақи учун беришга ажратилган товарлар;

5) *муомаладаги ҳисоб китоб маблағлари* – тайёрлов ташкилотлари, айрим шахслар ва бошқаларнинг корхона асосий фаолияти бўйича дебиторлик қарзлари;

6) *пул маблағлари* – касса, ҳисоб китоб сче­тидаги пул маблағлари, аккредитивлар, лимитланган чеклар ва бошқалар.

Булардан биринчи уч гуруҳдагилар *ишлаб чиқариш айланма маблағлари* таркибига, кейинги уч гуруҳдаги *муомаладаги айланма маблағлар* гуруҳига киради. Ишлаб чиқариш айланма маблағлари асосий ҳиссани ташкил этади, шунингдек корхона ишлаб чиқаришининг ихтисослашишига қараб айланма маблағлар таркиби турлича бўлади. Масалан, Ўсимликчиликда: пахтачилик, ғаллачилик, боғдорчилик. Чорвачиликда: сутчилик, қўйчилик, чучқачилик ва ҳ.к. Йил мавсумларига қараб ҳам ўзгариб туради.

Меъёрлаштирилган айланма маблағлар илмий асосланган ва ҳақиқий маҳаллий шароитни ҳисобга олган ҳолда меъёрлаштириладиган маблағлар бўлади. Бу меъёрлаштириладиган айланма маблағлар ёрдамида корхонанинг ишлаб чиқариш жараёни узлуксиз равишда, бир маромда давом этиши

таъминланади, сотиш ва муомала жараёнлари ташкил этилади. Меъёрлаштириладиган айланма маблағларга – ишлаб чиқариш заҳиралари, тугалланмаган ишлаб чиқариш, келгуси давр харажатлари ва тайёр маҳсулотлар киради. Бу маблағлар жами айланма маблағларнинг 80 фоизини ташкил этади.

Меъёрлаштирилмаган айланма маблағларга ҳақи тўланмаган йўлдаги товарлар, хўжалик ҳисоб рақами, касса ва бошқа пул маблағлари киради.

Хусусий ёки хўжаликнинг ўз маблағлари. Бу айланма маблағлар хўжаликнинг минимал эҳтиёжини қондириши лозим, яъни хом-ашё сифатида ёки ишлаб чиқариш ва ёрдамчи материаллар, ёқилғи, ярим тайёр маҳсулотлар, тугалланмаган ишлаб чиқариш, тайёр маҳсулот ва келгуси давр харажатлари кабилар сифатида хўжаликнинг ўз маблағлари ҳисобига ташкил этилади.

Четдан жалб қилинган маблағларга қисқа муддатли кредитлар, бошқа корхоналардан олинган қарзлар, тайёрлов ташкилотларидан олинган бўнақлар (аванслар) киради. Булар ишни мавсумийлигини ёки ишлаб чиқариш жарёнида содир бўлган камчиликларни қоплаш мақсадида вақтинчалик жалб қилинади.

Айланма маблағларни меъёрлаштириш хўжаликларда бизнес-режа тузиш учун зарур элемент бўлиб ҳисобланади. Бунда маҳсулотларни режа таннарни ҳисоблаб чиқилади. Бунинг учун уруғлик, ем-хашак ва бошқа айланма маблағларни меъёр бўйича сарфланиши лозим бўлган миқдори ёрдамида айланма маблағларнинг умумий меъёри ҳисоблаб чиқилади. Масалан: 1 га ерга 200 кг ғалла уруғлиги сарфланса, хўжаликда мавжуд бўлган 300 га ерга 600 ц. уруғлик экилиши режалаштирилади.

Айланма маблағларни меъёрлаштиришнинг икки аҳамияти бор:

1) ишлаб чиқаришдаги аҳамияти – бунда хўжалик учун зарур бўлган айланма маблағлар энг кам миқдори натурал кўринишда сақланиши учун маълумотлар тўпланади;

2) молиявий аҳамияти – айланма маблағлар энг кам миқдорини ташкил қилиш учун уни таъминлаш манбалари аниқланади, яъни ўз маблағларини манбалари ва бу етишмаган ҳолда четдан жалб қилинган манбалар қулланилади.

Айланма маблағларни меъёрлаштиришда қуйидагиларга эътибор қаратилади:

1) тугалланмаган ишлаб чиқариш харажатлари:

К Ў Р С А Т К И Ч Л А Р	Экин майдони, га	Режа бўй. 1 га сарф., сўм.	Жами сарфи, минг сўм
1. Кузги шудгорлаш	350	700	2.5
2. Кузги буғдой экиш	500	120	60.0
3. Ўғитлаш	1000	1500	1.5
ЖАМИ	1850	X	64,0

2) уруғлик ва кучат материалларини тайёрлаш:

3) керакли уруғлик материалларини тайёрлаш;

4) с.-х. ашак;

5) ёш чорва моллари;

6) минерал ўғитлар бўйича ҳам йиллик меъёрлар режалаштирилади;

7) 10-15 % суғурта фондига ажратилади ва ҳ.к.

Ўсимликчиликда тугалланмаган ишлаб чиқариш бўйича ўз маблағ манбаларининг меъёри йил давомида режалаштирилган тугалланмаган ишлаб чиқариш харажатлар йиғиндисидан иборат. Бу тугалланмаган ишлаб чиқариш харажатлари келгуси йил ҳосили таннархига қўшилади.

Чорва моллари (боқувдаги моллар, паррандалар, қуёнлар, асалари уяси ва бошқалар) бўйича меъёрини аниқлаш учун йил охиридаги бош сони режа таннархида баҳоланади.

Минерал ўғит, заҳарли химикатлар бўйича меъёрий қиймати йиллик сарф миқдорининг ўртача бир ойлик миқдори ёки 8,3 фоиз миқдорида белгиланади.

Қаттиқ ёқилғилар (кўмир, ўтин) бўйича йиллик эҳтиёжнинг ўртача икки ойлиги ёки 16,6 фоиз миқдорида белгиланади.

Асосий воситаларни капитал таъмирлаш учун ажратиладиган айланма маблағлар меъёри асосий воситалар баланс қийматининг 0,6 фоиз миқдорида ажратилади.

Кассадаги нақд пул маблағларининг меъёри иш ҳақи фондининг 0,2 фоизи ҳажмида ҳисобланади.

Айланма маблағлар давлат корхоналарида меъёрлаштирилади, фермер хўжаликларда режалаштирилиши лозим. Айланма маблағлар меъёрлаштирилганда ёки режалаштирилганда турли хил баҳолаш усуллари қулланилади. Фермер хўжалигининг ўзида етиштирилган айланма маблағлар ҳақиқий таннархида, сотиб олинган маблағлар ўзининг қийматига келтириш харажатлари қўшилиб, тугалланмаган ишлаб чиқариш ҳақиқий харажатлар бўйича, тайёр маҳсулот ва товарлар сотиш баҳосида баҳолашиб ҳисобга олинади. Саноат ёрдамчи корхоналар ва хизмат кўрсатувчи соҳа айланма маблағлари корхонанинг ҳаракатдаги улгуржи баҳо ва таърифлар бўйича баҳоланади.

Айланма маблағлар ҳам асосий воситалар каби, маълум бир санага бўлган ҳолати бўйича ва ўртача қиймати бўйича ҳисобга олинади. Айланма маблағларнинг ўртача йиллик қиймати ишлаб чиқариш захиралари, тугалланмаган ишлаб чиқариш харажатлари, келгуси давр харажатлари, тайёр маҳсулот ва бошқаларнинг ўртача ойлик қолдиқ қиймати бўйича аниқланади. Бу ерда арзон баҳоли ва тез эскирувчи буюмларнинг эскириш суммаси ҳисобдан чиқарилади. Ўртача ойлик қолдиқ қиймати асосида ўртача хронологик формуладан фойдаланиб, ўртача йиллик айланма маблағларнинг қолдиқ қиймати аниқланади.

Айланма маблағлардан фойдаланиш самарадорлигини ҳисоблаш учун айланма маблағларнинг қишлоқ хужалиги яроқли ерларига тўғри келадиган қиймати, айланиш сони, айланиш муддати каби кўрсаткичлар ҳисобланади. *Ўртача юз гектар қишлоқ хўжалиги яроқли ерига тўғри келадиган айланма маблағлар қийматини* ҳисоблаш учун ўртача йиллик айланма маблағлар қолдиқ қиймати қишлоқ хўжалик яроқли ер майдонига бўлиниб, юзга кўпайтирилади.

Айланма маблағларнинг айланиш сонини ҳисоблаш учун сотилган маҳсулот қиймати айланма маблағлар қийматига бўлинади. *Айланма маблағларнинг айланиш муддатини* ҳисоблаш учун йиллик календар кунлар сонини айланма маблағлар айланиш сонига бўлиш лозим. Корхонада айланма маблағларнинг айланиш сони қанча кўп бўлиб, айланиш муддати қисқа бўлса, шунча самарали фойдаланган бўлади.

Айланма маблағларни ташкил этиш манбалари:

А. Ўз айланма маблағлари манбалари (Бухгалтерия балансининг пассив қисми биринчи бўлими).

Б. Барқарор пассивлар (иш ҳақи бўйича қарздорлар, вақтинча бўш турган иқтисодий рағботлантириш ва махсус белгиланган фондлар, давлат бюджетидан қарзлар).

В. Четдан жалб қилинган маблағлар (банк кредитлари, ҳамкорлардан олинган қарзлар, хориждан олинган қарзлар).

Таянч иборалар ва такрорлаш учун саволлар

Таянч иборалар: асосий фондлар, ишлаб чиқариш асосий фондлари, ноишлаб чиқариш асосий фондлари, фонд сиғими, фонд қайтими, амортизация меъёрлари, айланма маблағлар, айланма маблағларни айланиш сони, айланма маблағларни айлантириш муддати, молиявий манбаларни диверсификациялаштириш.

Такрорлаш учун саволлар:

1. Асосий фондларнинг туркуми.
2. Қишлоқ хўжалик ишлаб чиқариш воситаларини гуруҳлаш.
3. Ишлаб чиқариш асосий воситаларини гуруҳлаш.
4. Асосий воситаларни баҳолаш турлари.
5. Асосий фондлар билан қуrollаниш даражаси.
6. Асосий фондлар билан таъминланиш даражаси.
7. Фонд қайтими ва фонд сиғими нима?
8. Айланма маблағлар нима?
9. Айланма маблағларнинг асосий гуруҳлари.
10. Айланма маблағларни баҳолаш усуллари.
11. Айланма маблағлардан фойдаланишнинг самарадорлик кўрсаткичлари.
12. Айланма маблағларни меъёрлаштириш
13. Айланма маблағларни меъёрлаштириш манбалари.

8-боб. Қисқа ва узоқ муддатли кредитлаш.

Режа

- 8.1. Кредитнинг моҳияти ва зарурияти.
- 8.2. Кредитни расмийлаштириш тартиби.
- 8.3. Кредит устидан банк назорати.

8.1. Кредитнинг моҳияти ва зарурияти.

Бозор муносабатларига ўтиш, янги шароитда иқтисодий муаммоларни ечиш банк фаолияти ёки банкларнинг кредит тизимин яратишда янги босқични бошлаб берди.

Кредитнинг моҳияти ва зарурияти шу билан боғлиқки, яъни ишлаб чиқариш кучларини ривожлантириш, ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш, асосий воситалар ва айланма маблағлар билан ишлаб чиқариш жараёнини, ва муомала жараёнини таъминлаш, ўз харажатларини ўз маблағлари билан қоплаш, хўжалик ҳисобига ўтиш каби жараёнларда муҳим аҳамиятга эга.

Ҳозирги шароитда халқ хўжалик тармоқларини бир бирига мутаносиб ҳолда ривожлантириш жамият тараққиёти учун муҳим аҳамиятга эга. Бу ўринда корхоналарни маблағ билан таъминлаш, кредитга бўлган эҳтиёжи бекиёсдир. Хусусан, қишлоқ хўжалик ишлаб чиқариш жараёнида маҳсулот етиштириб уни сотувга чиқаргунга қадар бир неча ой, ҳатто йиллаб вақт ўтади. Ушбу даврда қилинадиган харажатга ҳамиша ҳам корхонанинг ўз маблағлари етарли бўлмаслиги мумкин. Шундай шароитда кредитга бўлган эҳтиёж туғилади.

Ушбу бобда кредитлаш, унинг моҳияти, ҳукумат томонидан чиқарилган қонун ва бошқа юридик ҳужжатлар билан танишиш, кредитни расмийлаштириш тартиби, кредит устидан банк назорати билан танишиш асосий мақсад қилиб қўйилган.

Кредит деганда вақтинча ўз эгалари қўлида бўш турган пул маблағларини бошқалар томонидан маълум муддатга ҳақ тўлаш шарти билан қарзга олиш ва қайтариб бериш юзасидан келиб чиқадиган иқтисодий муносабатларни тушуниш керак.

Кредит субъектлари: корхона, фирма, ташкилот, давлат ва турли тоифа аҳоли

Кредит объектлари: ҳар қандай пул эмас, балки фақат вақтинча бўш турган, эгаси томонидан ишлатилмай ва қарзга бериши мумкин бўлган пулдир.

Бўш пуллар ҳисобидан ссуда фонди ҳосил бўлиб, унга талаб юзага келгач, кредит муносабатлари пайдо бўлади. Кредит 4 хил вазифани адо этади:

1. пулга тенглаштирилган тўлов воситаларини (масалан, вексель, чек, сертификат ва х.к.) юзага чиқариб, уларни хўжалик айланмасига жорий этиш (вексель - қарзнинг мажбуриятномаси, чек банкдаги пулни беришни талаб қилувчи ҳужжат, сертификат – пул тўланганлиги ёки қарз берилганлигини тасдиқловчи ҳужжат);

2. бўш пул маблағларини ҳаракатдаги, ишдаги капиталга айлантириб, пулни пул топади деган қондани амалга ошириш;

3. қарз бериш орқали пул маблағларини турли тармоқлар ўртасида қайта тақсимлаш билан ишлаб чиқариш ресурсларининг кучиб туришини таъминлаш;

4. қарз бериш, қарзни ундириш воситалари орқали иқтисодий ўсишни рағботлантириш;

Қарзга берилган пул ссуда дейилади. Агар қарзга берилган пул ишга солиниб, янгидан пул топиш, даромад олиш учун ишлатилса, у ссуда (қарз) капитали кўринишини олади.

Кредитнинг асосий шарт – бу қарз учун ҳақ тўлаш. Қарз учун ҳақ тўлаш қарз қилинган суммага нисбатан фоиз ҳисобида олинганидан уни қарз (кредит) фоизи деб юритилади. Қарз фоизи пул бозорида амал қилади. Бозорга чиқарилган пулнинг нархи фоиз бўлади.

Фоиз миқдори ёки даражаси олдиндан белгиланади. Фоиз даражаси (ФД) қарз фоиз суммасининг (ҚФ) берилган қарз миқдорига (ҚМ) бўлинган ва фоизларда ифодаланган нисбатидир

$$\text{ФД} = (\text{ҚФ} / \text{ҚМ}) * 100$$

Масалан: $\text{ФД} = (6 \text{ млн } \$ / 120 \text{ млн } \$) * 100 = 5 \%$

Қарз пули тадбиркор учун кўп фойда келтирса ёки истеъмолчи эҳтиёжини тўлиқроқ қондирса, фоиз миқдори юқори бўлади, акс ҳолда у пасайиб кетади.

8.2. Кредитни расмийлаштириш тартиби.

Ўзбекистон Республикаси ҳудудида хўжалик субъектларига банклар томонидан кредит берилиши Ўзбекистон Республикаси Марказий Банки томонидан чиқарилган низомга мувофиқ ажратилган кредитларни қайтариб тўлаш, таъминлаш, муддатли ва мақсадли фойдаланиш шарти билан тижорат банклари томонидан амалга оширилади.

Кредит юридик шахс ҳуқуқларига эга бўлган хўжалик субъектларига, шунингдек юридик шахсни ташкил этмаган тадбиркорларга берилади. Тижорат банклари мулкчилик шаклидан қатъий назар шартнома асосларида хўжалик субъектларига кредит берилишини амалга оширадилар. Кредитлар мижознинг талаб қилиб оладиган депозит ҳисоб варағига эга бўлган банк орқали берилади. Кредитларни бошқа банк мижозларига беришга йўл қўйилмайди. Ноликвид балансга эга бўлган зарар билан ишловчи хўжалик субъектларига кредит берилмайди, илгари берилган ссудалар белгиланган тартибда муддатидан олдин ундирилади, бундай ҳолат кредит шартномасида мажбурий тартибда қайд этилган бўлиши керак. Кредит ресурсларидан узоқ муддатли молиявий бўшлиқларни, хўжасизликларни қоплашга йўл қўйилмайди. Тижорат банклари ссуда сармоясидан янада самаралироқ фойдаланишни таъминлаган ҳолда қарз олувчилар билан муносабатларни бошқариб турадилар. Шунингдек, кредит бериладиган объектни аниқлаш кредит ёрдамида амалга ошириладиган тадбирлар самарадорлигини ва шулар билан боғлиқ барча масалаларни мустақил равишда ҳал этадилар. Барча банклар хизмат кўрсатаётган мижозининг ўзига хос хусусиятларидан келиб чиққан ҳолда мулкчилик шаклидан қатъий назар ички кредит сиёсати тўғрисидаги қондани ишлаб чиқаришлари ва уни Ўзбекистон Республикаси Марказий Банки билан келишиб олишлари шарт. Кредитлардан фойдаланиш муддатларига қараб қисқа муддатли, ўрта муддатли, узоқ муддатли кредитларга бўлинади.

Қисқа муддатли кредит 12 ойгача бўлган муддатга бериладиган ссуда бўлиб унинг давомийлиги кредитга доир масалалар, тадбирларни ўтказиш муддатларидан унинг қопланиш ва бошқа шартларидан келиб чиқадиган. Бу кредит

асосан айланма маблағлар ташкил қилиш, иш ҳақи бериш мақсадларида фойдаланилади.

Ўрта муддатли кредит 1 йилдан 3 йилгача бўлган муддатга бериладиган ссуда бўлиб, бундай кредитларга бўлган талаб ишлаб чиқариш туркумининг ўзига хослиги ва битимларнинг шартларига қараб пайдо бўлади. Мазкур кредит хўжалик субъектларига янги маҳсулот турларини ва янги техника жараёнларини ўзлаштириш, ишлаб чиқаришни таъмирлаш ва такомиллаштириш билан боғлиқ тез қопланадиган ва юқори самарали тадбирлар учун берилади.

Узоқ муддатли кредит ишлаб чиқариш объектлари ва ижтимоий мақсадлар учун берилади. Барча кредитлар кредит шартномасида белгиланган муддатда қайтариш шarti билан берилади. Бироқ улар амалда фойдаланиш шартига қараб муддатли, муддати узайтирилган ва муддати кечиктирилган бўлиши мумкин. Қайтадан расмийлаштирилган кредит сифатида баалада ҳисобга олиниши мумкин эмас.

Муддатли кредит тўлаш муддати кредит шартномасига кўра хали бошланмаган ссудадир. *Муддати узайтирилган кредит* қарз олувчининг тўлаш муддати бошланишидан банкга тақдим этилган иқтисодий жиҳатдан асосланган ёзма тақдимномаси асосида банкнинг кредит Қўмитаси унинг қайта расмийлаштириш, яъни кредитни қайтариш муддатини янада кейингироқ вақтга ўтказиш тўғрисида айрим ҳолда қабул қилинган қарордир. Тижорат банки, кредит Қўмитасининг қарорига кўра мижозга қарз олинган маблағлардан фойдаланиш давомийлигини 12 ойдан ошмаслиги шarti билан қисқа муддатли кредитларни тўлаш муддатини фақат бир марта узайтириб бериши мумкин. Кредитни тўлаш муддатини узайтириш асосий шартномага қўшимча битим билан илгари қабул қилинган кредитни қайтариш муддатини қайта расмийлаштиришдир. *Муддати кечиктирилган кредитларга* шартномада белгиланган вақтда қайтарилмаган кредитлар тушунилади.

Кредит пакетини шакллантириш жараёни ва уни таҳлил қилиш куйидаги босқичларга бўлинади:

а) Кредит олиш учун аризаларни кўриб чиқиш ва бўлғуси қарз олувчи билан суҳбатлашиш.

б) қарз олувчининг кредит олишга қобиллиги ва ссудани бериш билан боғлиқ хатарни баҳолаш;

в) кредит нархини белгилаш;

г) кредит шартномасини тайёрлаш ва тузиш.

Кредит олиш учун бўлажак қарз олувчи ўзининг қуйдагиларга нисбатан молиявий ва ишлаб чиқариш имкониятларини таҳлил этиб кўриши лозим.

1. ўз маҳсулотини сотиш бозори (талаб ва таклифни ўзгариши);

2. кредит олиш учун омил ҳисобланган товар моддий бойликларни етказиб бериш учун мол етказиб берувчилар билан тузилган контрактларни, ишлаб чиқариш харажатлари ёки хизматларни ва уларни сотишни таъминлаш;

3. кредит олинадиган тадбирларни самарадорлиги;

4. пул маблағлари қарз олувчининг ҳисоб варағига келиб тушишининг давомийлиги;

5. кредит ва кредит бўйича фоизларни узиш манбалари;

6. кредит учун эҳтимолий ҳақ ҳисоб-китоби ва унинг давомийлиги;

7. ўтган даврдаги (йил, чорак, ой) молиявий хўжалик фаолиятини таҳлил қилиш;

8. жорий давр учун бизнес-режа тузиш.

Қарз олувчи таҳлилий ва бизнес-режа маълумотларидан келиб чиққан ҳолда кредит аризаси ва кредит олиш учун илтимоснома тайёрлайди. Илтимосномада кредит олиш зарурияти унинг самарадорлигини ошириш йўллари, кредитни қайтариш имкониятлари ва таъминланиши, ўз сармоясининг таркиби ва унинг кредит тадбирларидаги иштироки батафсил баён этилади. Мижозларнинг банкдаги кредит аризаларини рўйхатдан ўтказиш мажбурий тартибда махсус дафтарда юритилади ва у рақамланади, тикилади, раҳбар, бош бухгалтер ва кредит хизматининг бошлиги имзо чекиб, думалоқ муҳр қўйиш билан тасдиқлайди. Мазкур дафтарда мажбурий тартибда қуйдагилар бўлиши шарт: ариза берилган сана, сўралаётган кредит миқдори, кредит олишдан кўзланган мақсад, кредит хизмати хулосасини банк раҳбарига тақдим этиш муддати санаси, банк кредити Қўмитасининг кредит хизмати ижобий ҳал этилганлигининг асоси. Илтимосномага қуйдагилар илова қилинади:

а) кредит аризаси,
б) пул оқимининг таҳлили илова қилинган бизнес-режа,
в) давлат солиқ хизмати маҳаллий (туман) органи томонидан тасдиқланган дебиторлик ва кредиторлик қарзларини, ҳамда 90 кундан ошиб кетган қарзлар бўйича солиштира далолатномаларни таҳлил этган, сўнгги ҳисобот даври учун бухгалтерия баланси,

г) фойда ва зарарлар ҳақида ҳисобот,
д) айланма маблағлар айланивчанлиги ҳисоб-китоби,
е) бошқа кредиторларда қарз маблағларининг борлиги ҳақида маълумотнома,

ж) бошқа корхоналарни ташкил этишда ўз сармояси билан қатнашиши тўғрисида маълумот.

Кредит ходими ёки кредитлар пакетини ўрганиш билан шуғулланувчи шахс юқорида тилга олинган барча ҳужжатларни олгач, бир ҳафта ичида қуйидагиларни аниқлайди: субъектнинг кредитга қобиллигини ва тўловга қобиллигини, унинг рейтинг баҳосини, айланма маблағларни фойда келтиришини ва айланиш тезлигини шунингдек, кредитнинг мақсади устав фаолиятига мос келишини, кредитнинг турини. Кредитлар пакетини таҳлил этишда кредит битимининг нафақат турли жиҳатларига, шу билан бирга корхона раҳбарининг обрў-эътиборига, аввалги ишлаган жойларига, билимига, илгари олинган кредитни ўз вақтида қайтарганлигига, иқтисодиёт соҳасида илгари йўл қўйган хатти-ҳаракатига қонун бўйича таъқибларнинг йўқлиги ва ҳоказоларга ҳам баҳо бериш зарур.

Қарз олувчи кредитни тўлай олмаслик хатоларидан қочиш мақсадида ишончли кредитдан ташқари асосий талаби унинг реализация қилишдан иборат бўлган таъминлашга ҳам эга бўлиши керак. Қуйидагилар таъминлашнинг асосий турларидир:

а) мол-мулк;

б) қимматли қоғозларнинг гарови;

в) учинчи шахсларнинг кафиллиги;

г) қарз олувчи кредитни тўламаслиги хатарининг суғуртаси.

Тижорат банкларига кредитнинг қайтарилмаслиги хатарини олдини олиш учун, яъни таъминлаш сифатида «Ўзагросуғурта», «Мадад» ва «Ўзбекинвест» суғурта компанияларидан, шунингдек бенефициар банкнинг фойдасига Ўздавсуғурта назоратининг лицензиясига эга бўлган бошқа суғурта

компанияларидан ва кредитга қобиллик 2 тоифадан паст бўлмаган қарз олувчилардан суғурта полисларини қабул қилиб олиш тавсия этилади. Мулкчиликнинг барча шаклидан қатъий назар қишлоқ хўжалик ишлаб чиқарувчиларига берилган кредитлар бўйича «Ўзагросуғурта» давлат акциядорлик суғурта компанияси суғурта полиси билан таъминлайди. Бунда кредит бериш фақат суғурта тўлови суғурта компаниясининг банк ҳисобварағига ўтказилганда ва қарз олувчи банкга суғурта полисини тақдим этгандан кейин амалга оширилиши мумкин. Суғурта полисида қарз олувчи олинган қарзларни ва у бўйича фоизларни тўлай олмаган тақдирда суғурта ташкилоти кредитнинг барча суммасини ва у бўйича ҳисоблаб чиқилган фоизларни тўлаш маъсулиятини ўз зиммасига олади ва шу тўғрисида зарур ёзув бўлиши керак. Бериладиган кредит ҳисобига суғурта полисини тўлаш ман этилади.

Мол-мулкни гаровга қўйиш кредитни таъминлашнинг асосий шаклидир. Қарз олувчининг мулки бўлган ҳамда Ўзбекистон Республикасининг «Гаров тўғрисида»ги қонунига мувофиқ мавжуд бўлган мол-мулк гаров ашёси бўлиши мумкин.

Тўла хўжалик ҳисобини юритиш учун мол-мулк бириктириб қўйилган қарз берувчи ушбу мол-мулк эгасининг ёки ваколат берган органнинг розилиги билан гаровга беради. Мол-мулк ва қарз олувчининг банк олдидаги мажбуриятларини таъминлашнинг бошқа шакллари қуйидаги талабларга жавоб бериши лозим. Бошқа гаровдан холи бўлиш, юқори ликвидликка эга бўлиш, узоқ вақт сақлаш қобилиятига эга бўлиши лозим. Тижорат банк мол-мулкни гаровга қўйиб кредитни расмийлаштиришда ссуда олувчи билан гаров ҳақидаги ёзма шартномани тузади ва бу шартнома нотарал ҳиҳатдан тасдиқланиши керак. Гаровга берувчи қарз олувчининг ўзи ёки учинчи шахс ҳам бўлиши мумкин.

Нотуаржой бинолар ва иншоотлар гарови бўйича шартномалар Давлат кадастри туман ва шаҳар хизматлари кўчмас мулкида, тураржой бинолари ва иншоотлар гарови бўйича шартномалар эса мулкчилик шаклидан қатъий назар Техникавий инвентарлаш бюросида қайд этилиши лозим. Гаров шартномасида гаровга қўйилган мол-мулк рўйхати, баҳоси ва турган жойи гаров билан таъминланадиган мажбуриятларни бажарилишини моҳияти, миқдори ва муддати кўрсатилади.

Берилаётган кредитнинг миқдори гаровга қўйилган мол-мулк суғурта баҳосининг 80 фоизидан ошмаслиги керак. Мол-мулк гарови қарз олувчининг ихтиёрида қолади ва бенифициар банк фойдасига унинг суғурта органлари маблағлари ҳисобидан суғурта қилинган бўлиши мумкин.

Юқори ликвидликка эга бўлган қимматли қоғозлар ҳам гаров ашёси бўлиши мумкин. Уларга қуйидагилар киради:

- давлатнинг қимматли қоғозлари;
- акциялар ва облигациялар;
- бошқа эмитентларнинг депозит сертификатлари.

Гаровга қўйилган қимматли қоғозлар шартнома билан расмийлаштирилади ва қарз олувчи томонидан банкка сақлаш учун топширилади. Қарз олувчидан қабул қилиб олинган қимматли қоғозлар қарз олувчига кредит ва фоизлар тўлиқ тўланганидан кейингина берилади. Гаровга қўйилган қимматли қоғозларни қисман беришга йўл қўйилмайди. Кредитни таъминлашда товарлар, валюта, валюта бойликлари, шунингдек автотранспорт гаровга қабул қилиниши мумкин. Бу ҳолда гаровга қўйилган мол-мулк гаров сифатида банкка топширилади ва у нотариал жиҳатдан тасдиқланади.

Кредит олувчининг тўлов қобилияти йўқлигида унинг қарзини учинчи шахс тўлашга розилик бериши кредитни таъминлашга хизмат қилади. Бундай мажбурият мустақил мажбурият – **кафиллик** тарзида расмийлаштирилади. Кафиллик қарздор билан кафиллик берувчи ўртасида бенифициар банк фойдасига ёзма шаклда кафиллик шартномаси билан расмийлаштирилади. Шартномада кафиллик берувчи бенифициар банк олдида ссудани қарзга олувчининг ушбу кредит бўйича мажбуриятларини, қарздор уни кредит шартномасида белгиланган муддатда бажармаган тақдирда, бажариш юзасидан зиммасига мажбуриятлар олиши таъкидланади. Кафиллик берувчининг маъсулияти қарздорнинг қарз бўйича ҳисоблаб чиқарилган фоизларни ҳисобга олган ҳолда қарз миқдори билан чекланади. Юридик шахслар ҳам, жисмоний шахслар ҳам, кафилликни берувчилар бўлиши мумкин, лекин улар тўловга қобилиятли субъект бўлишига эга бўлиши керак. Кредитни таъминлаш юзасидан кафиллик шартномасини қабул қилар экан банк кафиллик берувчининг молиявий ҳолатини ҳамда, тўловга қобиллигини таҳлил қилиши лозим ва ижобий

ҳал бўлганда кафиллик шартномасини берилаётган кредитни таъминлаш сифатида қабул қилиши керак. Кафиллик шартномасига қарздор томонидан қуйидагилар илова қилинади:

а) кафиллик берувчи банк ҳисобварағининг ҳолати тўғрисида маълумотнома, улардаги қолдиқни кўрсатган ҳолда.

б) кафиллик берувчининг ўз банкдан ссудалари ёки бошқа қарзлари йўқлиги тўғрисидаги 2-сонли каротекани йўқлиги.

Тақдим этилган ҳужжатларни синчиклаб ўргангандан кейин банк ходими кредит шартномасини тузиш имконияти бор-йўқлиги тўғрисида хулосани расмийлаштиради бунда қуйидагиларни кўрсатади:

- кредитга қобиллик,
- кредитнинг мақсади, муддати ва миқдори,
- кредит қайтарилишини таъминланиши,
- фоиз ставкаси.

Банк кредит бўлими ходимининг имзоси қўйилган хулосаси илова қилинган ҳужжатлар билан биргаликда кўриб чиқиш учун кредит Қўмитасига юборилади. Қўмита ўз ваколатларидан келиб чиққан ҳолда уч кун ичида тегишли қарор қабул қилади. Мазкур хулоса кредит Қўмитаси раиси томонидан тасдиқланади, шундан кейин *Кредит шартномаси* тузилади ёхуд қарз олувчига ёзма рад жавоб берилади.

Агар шартноманинг ўзида бошқа ҳоллар назарда тутилмаган бўлса, банк раҳбари ва қарз олувчи шартномани имзолаган пайтдан бошлаб кучга киради. Кредит шартномасида қуйидагилар кўзда тутилади:

- кредитнинг мақсади ва миқдори, уни бериш ва узиш тартиби ҳамда шакли;
- мажбуриятларни, фоиз ставкаларини таъминлаш шакллари уларни ҳисоблаб чиқариш тартибларига кўра шакли;
- кредитни беришда ва узишда тарафларнинг ҳуқуқлари ва маъсулияти;
- кредитни бериш учун зарур бўлган маълумотномалар, ҳисоб-китоблар ва бошқа ҳужжатлар ҳамда уларнинг даврийлиги;
- банкнинг текширувини ҳисоб-китоб жойида ўтказиш, қайтарилишини таъминлаш имконияти ва бошқа масалалар.

Кредит шартномаси тузилгандан кейин кредит ходими муддатини ва фоиз ставкаларини кўрсатган ҳолда ссуда

ҳисобварағини очиш тўғрисида бухгалтерияга фармойиш беради. Ссуда бериш тўғрисида қарорни қабул қилиш билан бир вақтда қарз олувчининг кредит карточкиси очилади.

8.3. Кредит устидан банк назорати.

Тижорат банки ўзи хизмат кўрсатадиган мижозларининг фаолиятига оид ахборотларга доимий равишда эғалик қилиш, уларнинг кредитни тўлашга қобиллигини, тўлов интизомининг аҳволини таҳлил этиб туриши, яъни «маълумотлар банки»ни вужудга келтириши керак. Банк олинган кредитдан самарали фойдаланишнинг бутун муддати давомида ссудани қарзга олувчи билан яқин алоқани сақлаб туриши лозим. Ана шу мақсадда мижознинг молиявий-хўжалик фаолияти, яъни тузилган шартномага мувофиқ маҳсулот етказиб бериш ҳажмларини бажарилиши, ишлаб чиқариш харажатлари ва нобудгарчиликлар, муомила чиқимлари, фойда, ўз айланма маблағларининг мавжудлик динамикаси, товар ва моддий бойликлар заҳираларининг ҳолати ва айланма маблағларнинг айланиш тезлиги таҳлил этилади. Банк қарз олувчининг кредитга қобиллигини мунтазам мониторинг қилиб боради, уни қарз олувчининг махсус досъесидан тизимлаштириб боради.

Жойларда бухгалтерия ҳисоби ва ҳисоботининг ҳолати, баланс маълумотларини тўғрилиги ҳамда дебиторлик ва кредиторлик қарзларининг аҳволи, шунингдек, банкга тақдим этилган гаровнинг ҳолати бўйича текширувлар ўтказилади. Қарз олувчининг молиявий хўжалик фаолияти ёмонлашган, банкнинг назоратидан буйин товлаган, ҳисобот маълумотларидаги нотўғри маълумотлар аниқланган ва бухгалтерия ҳисоб китоби ўз ҳолига ташлаб қўйилган тақдирда банк кейинги кредит беришни тўхтатиши ва кредит шартномаси шартларидан келиб чиқадиган кредитни таъминлаш мажбуриятларини амалга ошириш орқали илгари берилган кредитларни қарз олувчининг маблағи ҳисобидан муддатидан олдин ундириш ҳуқуқига эга бўлади.

Гаровни тутувчи банкнинг гаровга қўйилган мол мулкга нисбатан талаблари «Фуқаролик кодекси» ва «Гаров тўғрисида»ги қонунга мувофиқ қондирилади. Агар қарз олувчи кредит шартномасига кўра қарзни тўлаш мажбуриятини бажармаса, банк Ўзбекистон Республикасининг «Банкротлик

тўғрисида»ги қонунига мувофиқ банкротлик тўғрисида ишни қўзғатиш учун хўжалик судига мурожаат қилиши керак.

Банклар амалдаги қоидага кўра кредитлар портфелининг сифатини мунтазам таҳлил этиб туришлари лозим. Ҳар бир кредитнинг хатар даражасини таснифлаб, уни қуйидаги 5 та тасниф разрядларидан бирига киритишлари керак:

- а) яхши,
- б) қониқарли,
- в) субстандарт,
- г) гумонли,
- д) ишончсиз.

Тижорат банки тамонидан ссудалар бўйича эҳтимол тутилган йўқотишлар учун мажбурий тартибда заҳира ташкил этилади. Заҳирага ўтказиш амалдаги тартибга биноан амалга оширилади. Ссудалар бўйича эҳтимол тутилган йўқотишлар учун заҳира хўжалик субъектларига берилган кредитларни таҳлил этиш ва банк хатари даражасига таъсир ўтказувчи омилларни аниқлаш асосида ташкил этилади. Заҳиранинг ҳажми хатар гуруҳини ҳисобга олган ҳолда ссуда миқдориغا боғлиқ бўлади. Ссуда бўйича эҳтимол тутилган йўқотишлар учун заҳирага ҳар ойда берилган ссуда бўйича хатар гуруҳи ёмонлашганда маблағ ўтказилади. Банк ўз олдидagi мажбуриятларини бажармаётган қарз олувчига нисбатан банк кредит шартномасининг шартларидан келиб чиқиб қуйидаги ҳуқуқларга эга бўлади:

1) агар қарз олувчи банкнинг тавсияларини келишган муддатда бажармаса, унга кредит беришни тўхтатиш тўғрисидаги огоҳлантириш билан даъво хатини жўнатиш;

2) кредитдан фойдаланганлик учун фоизлар ўз вақтида тўланмаган, шунингдек кредит шартномасида белгиланган муддатда кредитни узиш истиқболли бўлмаган тақдирда ссуда бўйича қарз қолдиғини муддатидан илгари ундириш, ссудани қарзга олувчига «банкротлик тўғрисида»ги қонун ҳужжатларида кўзда тутилган жазо чораларини унга нисбатан қўллаш тўғрисида огоҳлантириб даъво хатини жўнатиш;

3) қарз олувчи бухгалтерия ҳисоби ва ҳисоботини бузганлик ҳоллари аниқланган тақдирда кредит беришни тўхтатиш ва бу ҳақда солиқ инспекциясига хабар қилиш, шунингдек ҳисоб ва ҳисоботдаги бузилишларнинг сабабларини кўрсатган ҳолда

тушунтиришнома олиш ва бундай қонун бузилишларни тугатиш бўйича тадбирларни банкга тақдим этишни талаб қилиш.

Кредитдан кўзланган мақсадда фойдаланмаганлик учун қарз олувчи банк фойдасига кредит шартномасида белгиланган миқдорда жарима тўлайди.

Таянч иборалар ва такрорлаш учун саволлар

Таянч иборалар: Кредит, кредит субъекти, кредит объекти, ссуда фонди, қисқа, ўрта ва узоқ муддатли кредитлар; муддатли, муддати узайтирилган ва муддати кечиктирилган кредитлар, кредит пакети, бенифициар банк, гаров шартномаси, кредит шартномаси, кафиллик хати.

Такрорлаш учун саволлар:

1. Кредитнинг моҳияти ва вазифалари.
2. Кредит субъекти ва объекти.
3. Қарз (кредит) фоизи нима?
4. Кредитлар фойдаланиш муддатларига қараб қандай гуруҳларга бўлинади?
5. Кредитлар фойдаланиш шартларига кўра қандай гуруҳларга бўлинади?
6. Кредит пакетини таҳлил қилиш босқичлари.
7. Қарз олувчи ўз молиявий ва ишлаб чиқариш имкониятларини таҳлил этиши.
8. Кредит олиш учун илова қилинадиган ҳужжатлар.
9. Кредитни таъминлашнинг асосий турлари.
10. Гаров шартномаси ҳақида тушунча.
11. Кафиллик шартномасини ким ва нима учун беради?
12. Кредит шартномасида нималар ифодаланади?
13. Кредит устидан банк назорати.

9-боб. Фермер ва деҳқон хўжаликлар молияси ва уларни кредитлаш

Режа.

- 9.1. Фермер ва деҳқон хўжаликларнинг бюджетга тўловлари.
- 9.2. Фермер ва деҳқон хўжаликларига бюджетдан ташқари фондлардан кредит бериш тартиби.
- 9.3. Фермер ва деҳқон хўжаликларга микрокредитлар бериш тартиби.

9.1. Фермер ва деҳқон хўжаликларнинг бюджетга тўловлари

Ушбу бобда фермер ва деҳқон хўжалиklarини бюджет билан молиявий муносабатлари ва банк кредитларидан фойдаланиш тартиблари билан танишиб чиқамиз. Фермер ва деҳқон хўжалиklarининг бошқа қишлоқ хўжалик корхоналари ва давлат хўжалиklarидан ташкилий жиҳатдан бироз фарқ қиладиган жиҳатлари бор. Хусусан, фермер ва деҳқон хўжалиklари тўғрисида Ўзбекистон Республикасининг «Фермер хўжалиklари тўғрисидаги» ва «Деҳқон хўжалиklари тўғрисидаги» қонунларида таърифлар берилган. Жумладан, **деҳқон** хўжалиги деганда умрбод фойдаланиш учун беркитилган шахсий таморқа хўжалиklари тушунилади. Улар юридик шахс мақомига эга бўлиб банкларда алоҳида ҳисоб рақамлари очиб ёки юридик шахс мақомига эга бўлмасдан ҳам фаолият кўрсатишлари мумкин. **Фермер** хўжалиklари эса, юридик шахс мақомига эга бўлган, хўжалик аъзоларининг биргаликдаги меҳнати асосида узоқ муддатга ижарага берилган (10 йил ва ундан юқори) ер участкасида қишлоқ хўжалик маҳсулотларини товар ишлаб чиқаришга ихтисослашган, мустақил хўжалик юритувчи субъектдир.

Ушбу бобнинг асосий мақсади деҳқон ва фермер хўжалиklarининг бюджет билан молиявий муносабатлари, ишлаб чиқариш фаолиятини молиялаш ва кредитлаш жараёни билан танишишдир. Ушбу мақсадда қуйидаги вазифалар амалга оширилади:

- мавзуга таълуқли таянч тушунчаларни изоҳлаш,
- деҳқон ва фермер хўжалиklarни бюджетга тўлайдиган тўловлари,

-айланма маблағлар ва капитал қўйилмаларни кредитлаш тартиби билан танишиш, бу борада сўнгги вақтларда Вазирлар Маҳкамаси, Марказий Банк томонидан чиқарилган қарор ва низомлар билан танишиш.

Ҳозирги кунда фермер ва деҳқон хўжаликлари ҳам бюджетга солиқлар тўлайдилар. Хусусан, фермер хўжалиги 1999 йилдан бошлаб бюджетга ягона ер солиғи тўловчи бўлиб ҳисобланади, яъни илгариги турли хил солиқлар ўрнига эндиликда фақат ягона ер солиғи тўлашмоқда.

Агар солиқ тўлаш муддати кечиктирилса, кечиктирилган ҳар бир кун учун белгиланган миқдорда жарима тўланади. Ягона ер солиғидан ташқари иш ҳақи даромадидан солиқ тўлашда ҳамма қатори ишчининг ойлик маошдан солиқ солиш шкаласи бўйича тўлайди.

Агар фермерлар ўз маҳсулотини қайта ишласа ёки бошқа ишлаб чиқаришларни, тижорат ёки маиший хизмат кўрсатишни йўлга қўйса унда бюджетга алоҳида солиқ ҳисобланади.

Фермер хўжалик Низоми ваколатли ташкилотларда қайд этилган кундан бошлаб 2 йилга қадар ягона ер солиғи тўлашдан озод этилади.

Деҳқон хўжаликлари эса ягона ер солиғи тўловчи ҳисобланмайди. Улар «Деҳқон хўжалиги тўғрисидаги» қонунга асосан ер солиғи, сув солиғи ва мол-мулк солиғи тўловчи ҳисобланади. Жисмоний ва юридик шахс сифатидаги деҳқон хўжаликлар ер солиғи ва сув солиғини бир хил миқдорда тўлаб боришади. Фақат мол мулк солиғида юридик шахслар алоҳида белгиланган ставкада жисмоний шахслар эса алоҳида ставкада солиқ тўлашади.

Вазирлар Маҳкамасининг 2000 йил 15 ноябрдаги 444-сонли қарорига асосан 2001 йил 1 январдан бошлаб Ўзбекистон Республикаси бюджетидан ташқари Пенсия жамғармаси ташкил этилди ва бу жамғармага тушадиган пул тушумларини назорат қилиш Ўзбекистон Республикаси Давлат солиқ Қўмитаси зиммасига юклатилди. Бюджетдан ташқари Пенсия жамғармасига суғурта бадаллари қуйидагича ҳисобланади:

- а) умумий иш ҳақи фондидан;
- б) фуқароларнинг иш ҳақидан;
- в) сотилган маҳсулотдан белгиланган миқдорда мажбурий тўлов тўлаб борилади.

Суғурта бадали тўлаб борилганда фермер хўжалик ходимлари учун меҳнат стажи юритилади ҳамда уларга пенсия ва ижтимоий суғурта бўйича нафақалар тўланади.

Деҳқон хўжаликлари ҳам Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1998 йил 9 июлдаги қарори асосида ижтимоий суғурталанади ва ижтимоий таъминоти тайинланади. Фақат деҳқон хўжалиги аъзолари ихтиёрийлик асосида бюджетдан ташқари Пенсия жамғармасига суғурта бадалларини тўлаб борадилар. Бу бадаллар ҳар бир ой учун энг кам иш ҳақидан кам бўлмаслиги керак. Улар йилнинг ҳар чорагида ёки ундан кейинги ойнинг 8 кунидан кечикмай тўланиши шарт. Деҳқон хўжалиги аъзоси йилнинг 9 ойи мобайнида бадалларни тўлаб борса, меҳнат стажига тўлиқ бир йил қўшилади. Деҳқон хўжалиги аъзоси Пенсия жамғармасига суғурта бадалларини тўлаб боргани учун унга меҳнат дафтарчаси юритилади ва меҳнат стажи расмийлаштирилади. Қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда нафақалар олиш имкониятига эга бўлади. Жумладан, вақтинча меҳнатга қобилиятсизлик нафақаси, ҳомиладорлик ва туғиш бўйича нафақа; бола туғилганда бериладиган бир марталик нафақа; дафн маросими учун нафақа; ҳамда пенсия (ногиронлик пенсияси, боқувчисини йўқотганлик пенсияси, ёшга доир пенсия) олиш ҳуқуқига эга бўладилар.

9.2. Фермер ва деҳқон хўжаликларига бюджетдан ташқари фондлардан кредит бериш тартиби.

Ҳозирги кунда фермер хўжаликлар, деҳқон хўжаликлар ёки яқка тартибда фаолият кўрсатувчи тижоратчиларга асосан бюджетдан ташқари жамғармалардан кредитлаш ишлари амалга оширилмоқда.

Бундай жамғармаларга «Деҳқон ва фермер хўжаликларини қўллаб қувватлаш жамғармаси», «Меҳнат бандлик жамғармаси», «Молия вазирлиги қошида ташкил этилган жамғарма» ва бошқалар киради.

Бюджетдан ташқари жамғармалардан кредит олишдан яқка тартибдаги тадбиркорлар, микрофирма (кичик фирмалар, кичик ва ўрта корхоналар), фермер ва деҳқон хўжаликлари фойдаланади.

Тадбиркорлар ҳам ташкил этилиши жиҳатидан икки хил бўлади: 1.Якка тадбиркор; 2.Ҳамкорликда иш юритувчи тадбиркор.

Якка тартибдаги тадбиркорлар ёлланма меҳнатдан фойдаланиши мумкин эмас. Булар туман ёки шаҳар ҳокимиятида давлат рўйхатидан ўтади ва тегишли гувоҳномага эга бўлади. Сўнгра солиқ инспекцияси ва пенсия фондидан рўйхатдан ўтади. Шундан сўнг банкдан ҳисоб рақами очилади. Амалдаги йўриқномаларга асосан тижорат банклари кичик ва ўрта бизнесга фақат мақсадли фойдаланиш учун кредитлар беришади. Жумладан, деҳқон ва фермер хўжаликларга қуйидаги мақсадлар учун кредитлар берилади:

- фермер ва деҳқон хўжаликларини ривожлантириш, хусусан қишлоқ хўжалик техникалари, чорва моллари, уларга ем-ҳашак, дори-дармон, минерал ўғитлар сотиб олиш, иморат иншоотлар қуриш;

- хом-ашё ва материалларга бошланғич ишлов бериш ва ишлаб чиқариш;

- меҳнат қуроллари, хом-ашё, ярим тайёр маҳсулотлар сотиб олиш ва бошқа халқ хўжалик эҳтиёжларини қондириш мақсадларида.

Деҳқон ва фермер хўжаликларга бериладиган кредитлар банк маржасини ҳисобга олган ҳолда имтиёзли берилади. Бундай имтиёзли кредитлаш Марказий Банкнинг қайта молиялаштириш ставкасига мутаносиб равишда фоизларда белгиланади. Жумладан, деҳқон ва фермер хўжаликлари учун кредит фоиз ставкаси Деҳқон ва фермер хўжаликларини қўллаб қуватлаш жамғармасидан Марказий Банк қайта молиялаштириш ставкасининг 1/3 қисми миқдориди бўлади. Бу ставканинг 50% тижорат банки маржаси бўлади. Меҳнат билан бандлик жамғармасидан бериладиган имтиёзли кредитлар Марказий Банк қайта молиялаштириш фоиз ставкасига асосан қуйидагича белгиланади:

- деҳқон ва фермер хўжаликларга Марказий Банк қайта молиялаштириш фоиз ставкасининг 1/3 қисми миқдориди;

- хом-ашёларни қайта ишлаш, маҳаллий саноатни ривожлантиришга Марказий Банк қайта молиялаштириш фоиз ставкасининг 40%;

-бошқа мақсадларга берилган кредитлар Марказий Банк қайта молиялаштириш фоиз ставкасининг 45% ;

«Меҳнат билан бандлик» жамғармасидан олинган кредитларда банк маржаси 50% миқдорида бўлади.

Бунда банк маржаси белгиланган имтиёзли кредит фоизи таркибида бўлади. Масалан: Деҳқон ва фермер хўжаликларни ривожлантириш, янги техникаларни сотиб олиш учун имтиёзли кредитлаш фоиз ставкасини белгилашда Марказий Банк қайта молиялаштириш фоиз ставкаси бир йилга ўртага 10% бўлса, у ҳолда «Деҳқон ва фермер хўжаликларини қўллаб қувватлиш жамғармаси» ва «Меҳнат билан бандлик жамғармаси»нинг фоиз ставкалари, шу жумладан банк маржаси 2 фоиз бўлади.

Шундай қилиб деҳқон ва фермер хўжаликларни ривожлантириш, янги техника ва технология сотиб олиш учун олинган кредит учун тўланган 4% лик фоиз ставкасининг, Деҳқон ва фермер хўжаликларини қўллаб қувватлаш фонди ва Меҳнат билан бандлик фондига 2 фоизи берилади, қолган 2% тижорат банкининг маржаси ҳисобида қолади.

Масалан: «Хумо» ф/х 1 млн сўмлик кредитни 4 фоиз ставка билан икки йил мудатга «Пахта-Банк»нинг Жомбой туман бўлиmidан олди. Буни пахта банк «Деҳқон ва фермер хўжаликларни қўллаб қувватлаш» жамғармасидан олади.

Ҳисобланган кредит фоизи икки йилга 80 минг сўм, шунинг 40 минг сўми банкнинг маржаси, қолган 40 минг сўми фоиз ставкаси ҳисобида жамғарманинг ҳисоб рақамига ўтказилади.

Деҳқон ва фермер хўжаликларини қўллаб қувватлаш жамғармасидан имтиёзли кредит 3 йилгача муддатга берилиши мумкин. Бошқа бюджетдан ташқари фоизлардан бериладиган кредитлар уларнинг ўз низоmidан келиб чиққан ҳолда тузилган кредит шартномалари асосида белгиланади. Якка тадбиркорларга ҳам кредит 3 йил муддатгача берилади. Бюджетдан ташқари фондлар ва тижорат банкининг кредит линияси очиш бўйича бош битим (генеральное соглашение) тузилади. Бу битимда ўзаро мажбуриятлар келишилади, хусусан, инвестиция лойиҳасини кредитлаш муддати, кредитлашни имтиёзли даври, имтиёзли фоиз ставкаси, банк маржаси ва бошқалар кўрсатилади.

Бир бюджетдан ташқари фонд бир неча тижорат банклари билан ва бир тижорат банки бир неча фондлар билан битим тузиши мумкин.

Битим тузилгандан сўнг Фонд ва Бош тижорат Банки ўртасида кредит линияси очиш бўйича кредит шартномаси тузилади. Шундай кредит шартномаси юқори бошқарув муассасаларининг рухсати билан вилоятлардаги бўлимлари ўртасида ҳам тузилиши мумкин.

Фондлардан олинган кредит ресурсларининг фойдаланилмай қолган қисми учун ҳам тижорат банки Марказий Банк томонидан белгиланган қайта молиялаштириш фоиз ставкаси тўлайди.

Фондлардан олинган кредит ресурсларини қайтариш муддати тугаши билан мижозларга берилган кредитларнинг қайтиш қайтмаслигидан қатъий назар тижорат банкларининг ҳисоб рақамидан фондларнинг ҳисоб рақамига кредит фоизлари биладир. Биргаликда қайтарилади.

Бюджетдан ташқари Фонд ходимлари тижорат банк вакиллари билан биргаликда жойларга чиқиб кредитдан мақсадли фойдаланилаётганлигини назорат қилишлари ва айрим хатоларга йўл қўйилганда ёки мақсадли фойдаланилмаганда тижорат банкидан кредит суммасини ва унинг фоизини қайтарилишини талаб қилиши мумкин. Тижорат банклари бюджетдан ташқари фондларга ва Марказий Банк иқтисодий таҳлил департаментига ҳар ойига ҳисобот топширади.

Шунингдек бюджетдан ташқари Фонд ҳам ҳар ойига Молия Вазирлигига давлат маблағлари манбаси ҳисобидан берилган кредит маблағларини бериши ва қайтарилиши тўғрисида ҳисобот бериб боради.

Кредит линиясини очиш учун кредит аризасини кўриб чиқиш муддати: тижорат банклари бўлимларида 10 иш куни, вилоят бўлимида 15 иш куни, Республика Банкида 20 иш куни муддат белгиланган. Кредитни бериш жараёнида унинг муддатини белгилаш катта аҳамиятга эга. Чунки кредит қанчалик узоқ муддатга берилган бўлса, уни қайтариш билан боғлиқ хавф-хатар шунчалик юқори бўлади. Шу сабабли узоқ вақт оралиғида кредит олган мижознинг фаолиятида кўзда тутилмаган турли хил ҳолатлар юзага келиши мумкинки, буларнинг барчаси

пировард натижада кредитни қайтаришни қийинлаштириб қўяди. Шуларни ҳисобга олиб, Жаҳон Банк амалиётида 3 йилгача муддатга бериладиган кредитлар тижорат банклари учун маъқул ва қулай кредитлар ҳисобланади.

Бозор иқтисодиёти шароитида банклар учун энг асосий муаммолардан бири - берилган ссудаларни қайтарилмаслигидир. Ушбу муаммони қисман ҳал этиш, яъни мижоз томонидан кредитни қайтара олмаслик хавфини камайтириш йўлларида бири мижоз мулкнинг маълум қисмини берилган ссуда учун гаров сифатида талаб қилишдир. Банк ссудаларини таъминлашнинг ўта кенг тарқалган турлари қуйидагилар ҳисобланади:

- ер,
- ўзининг мол-мулки,
- қимматбаҳо қоғозлар,
- дебитор қарздорлик йиғинлари,
- тегишли ҳужжатлар билан бирга тақдим этилган товарлар,
- суғурта полислари.

Ер муҳим таъминлаш объекти бўлиб ҳисобланади. У ҳеч қачон ўз қийматини тўла йўқотмайди. Шу сабабли ер ишончли гаров ҳисобланади.

Қимматбаҳо қоғозлар – банклар учун маъқулироқ таъминлаш тури ҳисобланади. Чунки қимматбаҳо қоғозларни бозорда осонгина сотиш мумкин, банкда сақлаш учун харажатлар талаб қилинмайди. Шулар билан бир қаторда, уларни сотиш ва сотиб олишда ортиқча расмийчиликнинг йўқлиги қимматбаҳо қоғозларни таъминланганлик объекти сифатида аҳамиятини оширади.

Дебиторлик қарздорлик йиғиндиси деганда, бу ерда очик счётлар бўйича ҳисоб-китоблардаги қарздорлик йиғиндиси тушинилади. Бу пул банкнинг мижози жўнатган товарлари учун харидорлардан олиши лозим бўлган пулдир. Бу турдаги таъминлаш объекти жаҳон амалиётида кенг қўлланилади.

Хом-ашё, материаллар ва тайер маҳсулотлар кўпчилик давлатларда, хусусан Республикамизда кредитнинг кенг қўлланиладиган таъминланиш объекти бўлиб хизмат қилади.

Суғурта қилинувчи суғурта компаниясига бадал тўлаб боради. Суғурта муддати тугаши билан тўланган бадаллар йиғиндиси тўлаган шахсга қайтарилади. Банк *суғурта полисини*

йиғилган бадаллар йиғиндиси миқдорида таъминланганлик учун қабул қилади.

Кредитнинг асосий шарт - бу қарз учун ҳақ тўлаш. Бу ҳақ қарзга берилган ссуда миқдорида нисбатан фоиз ҳисобида олинганидан уни қарз фоизи ёки кредитнинг фоиз ставкasi деб юритилади. Бошқа товарлардан фарқлироқ қарз пулининг нархи-бу унинг маълум тўлов эҳтиёжини қондиришдек хоссасидан фойдалангалик учун бериладиган ҳақ бўлади. Қарз пули капитал сифатида ёки одатдаги тўлов ёки харид воситасида ишлатилади. Мана шунинг учун ҳам қарздор шахс пул эгасига фоиз ставкасini тўлайди. Фоиз миқдори ёки даражаси олдиндан белгиланади.

Фоиз даражаси унга таъсир этувчи омиллар туфайли ўзгариб туради. Улардан асосийлари қуйидагилар:

1. Пул бозоридаги талаб ва таклифнинг нисбати, яъни бозорда қандай миқдорда қарз пулига талаб бор ва унга нисбатан қандай миқдорда қарзга бериладиган пул чиқарилган. Талаб ошса, фоиз ортади, таклиф ошса у камайди.

2. Қарзга олинадиган пулни ишлатишдан кутиладиган наф даражаси, аниқроғи шу пулнинг истеъмол қиймати, қарз пули тадбиркор учун кўп фойда келтирса ёки истеъмолчи эҳтиёжини тўлароқ қондирса, фоиз юқори бўлади, акс ҳолда у пасайиб кетади.

3. Қарзни тўлаш муддати ва шарт. Агар қарз узоқ муддатга берилиб, уни секин-аста кичик-кичик қисмларга бўлиб, бемалол қайтариш мумкин бўлса, қарздор юқори фоизга рози бўлади. Агар қарз қисқа вақтга берилса ва уни тўлаш шарт қисқа бўлса, қарздор паст фоизни маъқул кўради. Гап шундаки, қарз қанчалик узоқ муддатга берилса, шунчалик уни ишлатиб даромад кўриш мумкин ва шу ҳисобдан фоиз тўлаш енгил бўлади.

9.3. Фермер ва деҳқон хўжаликларга микро кредитлар бериш тартиби.

Ўзбекистон Республика Марказий Банкнинг қарорига мувофиқ фермер хўжаликларини ва деҳқон хўжаликларини миллий ва чет эл валютасида микрокредитлаш тартиби жорий қилинади. Бу тартиб юридик шахс мақомини олиб фаолият кўрсатаётган фермер хўжаликлари ва юридик шахс мақомини олмасдан яқка тартибда фаолият кўрсатаётган деҳқон

хўжаликлари субъектларини ривожланиши учун шарт шaroитлар яратишга йўналтирилган.

Тижорат банклари томонидан микрокредитларни бериш қайтаришлик, тўловлилик, таъминланганлик, муддатлилик ва мақсадли фойдаланиш шартлари асосида амалга оширилади.

Юридик шахс мақомини олиб ва юридик шахс мақомини олмасдан фаолият кўрсатаётган фермер ва деҳқон хўжалик субъектларига бериладиган микрокредитлар деганда кредит бериладиган кундан бошлаб Ўзбекистон Республика Марказий Банкнинг курси бўйича бир қарз олувчига 10 (ўн) минг АҚШ долларларидаги эквивалент миқдоридан ошмайдиган ҳажмдан миллий валютада бериладиган кредитлар тушунилади. Айрим ҳолларда, микрокредит миқдори кредит бериладиган кундан бошлаб Ўзбекистон Республика Марказий Банкнинг курси бўйича бир қарз олувчига миллий валютада 20 (йигирма) минг АҚШ долларларидаги эквивалент миқдоригача оширилиши мумкин. Бунда, микрокредитнинг 50% (10 минг АҚШ долларигача) банкнинг ўз ресурслари, яъни ўз маблағлари ҳисобидан молиялаштирилади.

Микрокредитлашнинг субъектлари бўлиб фермер хўжаликлари, деҳқон хўжаликлари, микрофирмалар (ишлаб чиқариш соҳасида ўртача ходимлар сони 10 кишигача), кичик корхона (саноатда 40, қишлоқ хўжалигида 20, савдода 10 кишигача) кабилар ҳисобланади, шунингдек бу кредитлар фақат Ўзбекистон резидентларига (фуқароларига) берилади. Тижорат банклари микрокредитларини қарз олувчиларга шартнома асосида 3 йилгача бўлган муддатга беради. Кредитлар миқдорнинг талаб қилиб олингунча депозит ҳисоб рақами жойлашган манзил бўйича берилади.

Микрокредитлар қарз олувчиларга қуйидаги мақсадлар учун берилади:

- кичик (мини) ускуналарни харид қилиш;
- хусусий ишлаб чиқаришни ривожлантириш ва кенгайтириш, шу жумладан, уруғлик, чорва моллари, ёш чорва моллари, парранда, ем-хашак ва омухта ем, ветеринария дори дармонлари, ўсимликларни ҳимоя қилиш кимёвий воситалар ва минерал ўғитлар сотиб олиш;
- хом-ашё ва материалларга бирламчи ишлов бериш;

-меҳнат қуроллари, хом-ашё, ярим тайёр маҳсулотлар ва ёрдамчи ашёларни харид қилиш;

-маиший хизмат кўрсатишни ривожлантириш;

-кичик кўламдаги ишлаб чиқаришни ташкил этиш;

-тадбиркорлик фаолиятининг бошқа турлари (хунармандчилик, сайёҳлик, соғлиқни сақлаш ва ҳ.к.).

Микрокредитлар қуйидаги мақсадларга берилиши мумкин эмас:

-илгари олинган кредитларни ёки бошқа ҳар қандай қарзларни қоплаш;

-тамакичилик ва спиртли ичимликларни ишлаб чиқариш;

-савдо воситачилик фаолиятини амалга ошириш;

-ишлаб чиқариш мақсадларида фойдаланилмайдиган, шахсий мулкни харид қилиш.

Микрокредитлардан фойдаланганлик учун фоиз ставкалар миқдори қарз олувчи ва банк ўртасидаги ўзаро келишувга кўра кредит шартномаси асосида, аммо Марказий Банк томонидан расман ўрнатилган қайта молиялаш ставкасидан юқори бўлмаган фоиз ставкалар миқдорида белгиланади.

Махсус микрокредитлаш жамғармаси маблағлари ҳисобидан бериладиган микрокредитлар бўйича имтиёзли фоиз ставкаларини белгилаш мумкин.

Фермер хўжаликлар микрокредитлар олиш учун банкга қуйидаги ҳужжатларни тақдим этади:

-кредит буюртмаси;

-пул оқими таҳлили мажбурий тарзда кўрсатилган бизнес-режа;

-охирги ҳисобот санасига Давлат солиқ хизматининг маҳаллий (туман) идораси томонидан тасдиқланган бухгалтерия баланси (1-шакл), молиявий натижалар ҳақида ҳисобот (2-шакл), «Асосий воситалар ҳолати тўғрисидаги ҳисобот» (3-шакл), «пул оқими тўғрисидаги ҳисобот» (4-шакл), «хусусий капитал тўғрисидаги ҳисобот» (5-шакл) дебиторлик ва кредиторлик қарзи ҳақидаги маълумотнома (2а-шакл), шунингдек, 90 кундан ортиқ муддатга қарздорликни солиштириш далолатномалари.

Микрокредитни олиш учун яқка тадбиркорлар ва деҳқон хўжаликлари томонидан банкга қуйидаги ҳужжатлар тақдим этилади:

-сўралаётган микрокредит миқдори кўрсатилган ариза;

-бизнес-режа;

-шахсни тасдиқловчи паспорт нусхаси.

Олинган микрокредитни қайтармаслик хатарини олдини олиш мақсадида қарз олувчи тез ва эркин сотиш талабларига жавоб берадиган таъминотга эга бўлиши керак. Қарз олувчи банкга қуйидаги таъминот турларининг бирини тақдим этиш ҳуқуқига эга:

-мулк ёки қимматли қоғозлар гарови;

-банк ёки суғурта ташкилоти кафолати;

-учинчи шахснинг кафилиги;

-суғурта компаниясининг қарз олувчининг кредитни қайтара олмаслик хатарини суғурта қилингани тўғрисидаги полиси;

-фуқаролар йиғини маҳалла, қишлоқ, овул кенгашлари кафиллиги.

Банклар, ўзлари билан доимий алоқага эга бўлган, банк ҳисоб рақамида мунтазам пул оқими мавжуд, яхши обрў ва кредит тарихига эга қарз олувчиларга, юқорида таъкидланган таъминотни талаб қилмай ишончли микрокредит бериш ҳуқуқига эгадирлар.

Микрокредитларни қайтарилиш таъминоти шаклларида бири сифатида мол-мулк гарови хизмат қилади. Ўзбекистон Республикасининг «Гаров тўғрисида»ги қонунига мувофиқ, муомаладан чиқарилган буюмлардан ташқари, ҳар қандай мулк, шу жумладан буюмлар ва мулкый ҳуқуқлар (талаблар), қимматбаҳо буюмлар, заргарлик буюмлари, эркин алмаштириладган валюта ва бошқалар гаров предмети бўлиши мумкин.

Кредит ҳисобига сотиб олинган мулк, унинг қийматининг 80 % миқдорида мазкур кредит бўйича гаров предмети бўлиб хизмат қилиши мумкин.

Кафиллик банк-бенифициар фойдасига қарз олувчи ва кафил ўртасида тузиладиган ёзма шаклдаги кафиллик шартномаси билан расмийлаштирилади.

Фуқаролар йиғинининг маҳалла, қишлоқ, овул кенгаши, кафиллик шартномасига мувофиқ, қарз олувчининг мажбуриятлари бўйича ўз мулки билан жавоб беради.

Кредит сўраб барча зарур ҳужжатларни илова қилган ҳолда берилган аризанинг банкга келиб тушган кундан бошлаб, ушбу

ариза бўйича банк томонидан хулоса бериш муддати 10 иш кунидан ошмаслиги лозим.

Кредит шартномаси тузилгандан сўнг кредит бўлим ходими, муддати ва фоиз ставкасини кўрсатган ҳолда, ссуда ҳисоб-рақамини очиш тўғрисида бухгалтерияга кўрсатма беради.

Микрокредит бериш тўғрисида қарор қабул қилинган вақтдан бошлаб қарз олувчига кредит варақчаси очилади ва унинг ёрдамида кредит устидан назорат амалга оширилади.

Кредитларни бериш миқознинг талаб қилиб олингунча асосий депозит ҳисоб рақами жойлашган манзил бўйича амалга оширилади. Кредитлар алоҳида ссуда ҳисоб рақамини очиш ва ушбу ҳисоб рақамидан қарз олувчининг тўлов топшириқномалари асосида моддий товар бойликлар учун нақд пулсиз ўтказиш йўли билан ажратилади. Қайтариш муддатлари пул оқимининг келиб тушиш истиқболига қараб, бир неча босқичда қоплашни кўзда тутувчи жадвал шаклида тақдим этилиши мумкин.

Қайтариш муддати етиб келганда ва қарз олувчининг пул маблағлари мавжуд бўлмаган тақдирда, кредит муддати ўтган ссудалар ҳисоб рақами орқали ундириб олишга тақдим этилади, у бўйича муддатли мажбуриятномалар эса 2-каротекага жойлаштирилади ва календар навбати тартибида қайтарилади. Бунда фоизлар кредит қарзларидан олдин қайтарилади. Тижорат банклари томонидан кредитдан фойдаланишнинг бутун муддати давомида доимий маниторинг амалга оширилади ва у қарз олувчи томонидан унинг лойиҳаси ва кредит шартномаси шартларининг амалга оширилишига ҳар томонлама кўмаклашишга қаратилган бўлиши лозим. Маниторинг жараёнида банкга берилган гаров ҳолати ва кредитдан самарали ҳамда мақсадли фойдаланиш бўйича жойларга бориб текширувлар ўтказиб турилади.

Берилган кредитдан бошқа мақсадда фойдаланганлик ҳолати аниқланганда, банк кредит шартномасида белгиланган тартибда, кредитнинг мақсадга номувофиқ ишлатилган қисмини қарз олувчининг талаб қилиб олингунча депозит ҳисоб рақамидан муддатидан олдин ундириб олиш ҳуқуқига эга.

Қарз олувчи томонидан асосий қарзни ва унга ҳисобланган фоизларни кредит шартномасида келишилган муддатда қайтарилмаса, банк фуқаролик кодексининг 280-моддаси

иккинчи қисмига мувофиқ мустақил равишда, судга мурожаат қилмасдан, гаров предмети тассаруф қилиш ҳуқуқига эга бўлади.

Чет эл валютасида микрокредитлар бериш тартиби. Тижорат банклари ўз Низомларига ва валюта операцияларини амалга ошириш учун уларга Ўзбекистон Республика Марказий Банк томонидан берилган лицензиядаги ҳуқуқларга мувофиқ равишда, фақат ўз ишлаб чиқариш фаолияти учун Республикада ишлаб чиқарилмайдиган асбоб-ускуналар, хом-ашё ва бутловчи қисмларни импорт йўли билан харид қилишга чет эл валютасида микрокредитлар беришлари мумкин.

Тижорат банклари томонидан чет эл валютасидаги микрокредитлар ўз кредит ресурслари ва четдан жалб қилинган кредит маблағлари, шу жумладан хорижий банкларнинг кредит линиялари ҳисобидан амалга оширилади.

Чет эл валютасидаги микрокредитлар банклар билан қарз олувчилар ўртасида тузиладиган кредит шартномаларида белгиланадиган тижорат шартлари асосида нақдсиз шаклда берилади.

Чет эл валютасида берилган кредитлар бўйича фоизларнинг тўлови, тўлов санасидаги биржадан ташқари валюта бозори курси бўйича миллий валютада амалга оширилади.

Асосий қарзни тўлаш чет эл валютасида амалга оширилади, қарздорнинг чет эл валютасидаги ҳисоб рақамида маблағ мавжуд бўлмаган тақдирда тўлов санасидаги биржадан ташқари валюта бозори курси бўйича миллий валютада тўланиши мумкин.

Четдан жалб қилинган кредит маблағлари ҳисобидан чет эл валютасида микрокредитлар бериш тижорат банкларига хорижий кредит линияларини ажратиш шартларига мувофиқ амалга оширилади. Қарз олувчиларга чет эл валютасида кредит бериш жараёнида кредитни қайтариш таъминотига эга бўлишлари, тижорат банкларидан олдин олинган кредитларга доир мажбуриятларни ўз вақтида бажарган бўлишлари лозим.

Қарз олувчи чет эл валютасида микрокредит олиш учун, юқорида қайд этилган ҳужжатлардан ташқари, хориждан сотиб олинадиган маҳсулот тавсифи, у харид қилинадиган мамлакат, унинг қиймати, тўлов валютаси, ускуналар сотиб олинадиган ҳолда зарур хом-ашё билан таъминланганлигига оид

маълумотларни банкга тақдим этади. Микрокредит бўйича қарздорликни тўлаш чоғида, биринчи навбатда кредитдан фойдаланганлик учун фоизлар ундирилади. Чет эл валютасида берилган микрокредитлар белгиланган муддатларда камайтирилган тақдирда, тижорат банклари уни қонунчиликда белгиланган тартибда қарздорнинг чет эл валютасидаги талаб қилиб олингунча депозит ҳисоб рақамидан ундириб олиш ҳуқуқига эгадирлар.

Қарз олувчининг талаб қилиб олинadиган депозит ҳисоб рақамидан маблағлар етарли бўлмаган ёки йўқ бўлган тақдирда микрокредитнинг суммаси қонунчиликда белгиланган тартибда кафолат берувчининг ёки кафилнинг чет эл валютасидаги талаб қилиб олингунча депозит ҳисоб рақамидан ундириб олинади. Тижорат банклари қарз олувчилар томонидан кредит шартномаларини бажарилиши, чет эл валютасидаги микрокредитдан мақсадли ва ўз вақтида фойдаланиши, унинг таъминланганлиги, қарз олувчиларнинг асосий қарз ва фоизларни ўз вақтида ва тўла тўлаши, мажбурият бўйича воситачилик ҳақининг тўланишини назорат қиладилар.

Тижорат банклари кредит шартномаси бўйича ўз мажбуриятларини бажармаган қарз олувчиларга нисбатан қуйидаги чораларни кўришга ҳақлидир:

-кредитлашни вақтинча ёки бутунлай тўхтатиш;

-берилган кредит бўйича қарзнинг бутун суммасини муддатидан олдин ундириб олиш.

Қарз олувчи кредит шартномаси шартларини мунтазам равишда бажармаса, тижорат ўанки кредит шартномаси шартларига мувофиқ қарз олувчига илгари берилган чет эл валютасидаги барча кредитларни(муддатида= олдин қайтаришни талаб қилишга ҳақли бўлади).

Таянч иборалар ва такрорлаш учун аволлар

Цаянч иборалар: Ўзбекисон резиденти, депозит ҳисоб рақами, бенафицар банк, доимий мониторинг, банк маржаси, якка тартибдаги тадбиркорлар, микрофирма, кичик корхона, ўрта корхоналар, ремолиялаштириш, бюджетдан ташқари фондлар, кредит фоиз ставкаси.

Такрорлаш учун саволлар:

1. Фермер хўжаликларнинг бюджетга тўловлари.
2. Деҳқон хўжаликларнинг бюджетга тўловлари.
3. Фермер хўжаликларни миллий валютада микрокредитлаш.
4. Деҳқон хўжаликларни миллий валютада микрокредитлаш.
5. Фермер ва деҳқон хўжаликларни хорижий валютада микрокредитлаш.
6. Фермер ва деҳқон хўжаликларнинг бюджетдан ташқари пенсия жамғармасига тўловлари.
7. Бюджетдан ташқари жамғармалардан тижорат банкларига кредит бериш тартиби.
8. Банк ссудаларини таъминлашнинг турлари ва уларга тавсиф беринг.
9. Фермер хўжаликларига микрокредитлаш нима мақсадлар учун берилади?
10. Фермер ва деҳқон хўжаликлар микрокредит олиш учун қандай ҳужжатларни илова қилади?

10-боб. Молиявий (бизн□с) режа

Р е ж а

- 10□1. Молиявий (бизнес) режанинг моҳияти.
- 10.2. Молиявий (бизнес) режадаги молиявий кўрсаткичлар.
- 10.3. Бизнес режанинг хулоса қисми.

10.1. Молиявий (бизнес) режанинг моҳияти

Бизнес режани тузишдан асосий мақсад қатъий ҳисоб-китобга асосланган ишлаб чиқариш лойиҳаси ёки тижорат масалаларини ҳал қилишдир.

Ушбу мақсадда қўидаги вазифаларни амалга ошириш мўлжалланган.

- бизнес режани моҳияти ва мақсади;
- бизнес режада ифодаланадиган асосий кўрсаткичлар;
- бизнес режа хулоса қисмини ифодалаш.

Молиявий (бизнес) режа ҳар қандай корхона ишлаб чиқаришни ташкил қилиши, уни бошқариш ва тижорат билан шуғулланишининг барча томонлари, корхона ўз фаолияти даврида дуч келиши эҳтимоли бор ёки ечиши лозим бўлган муаммолар ва улардан қутилиш йўллари белгиланган ҳужжатдир.

Бизнес режа корхона фаолиятини жорий йил ва яқин ёралажак (3-5 йил) учун режалаштриш дастуридир. Ёрлаштриш биринчи йил кўрсаткичлари ойма-ой, ҳар бир иш тури бўйича, иккинчи йил кўрсаткичлари чоракма-чорак, қолган йиллар эса йил кесимида ёритилгани маъқул. Бизнес режа тузишда асосан қўидаги уч масалани ҳал қилишга эътибор берилади:

1. Бозорни ўрганиш - ундаги талаб ва таклиф ҳажми, рақобат қилиш шарт-шароитлари, бозорга мол олиб киришда зарар қўриш даражаси ва ҳоказолар;

2. Ёрлажак бозор ҳақидаги ахборотга таяниб, корхона ишлаб чиқариш ҳамда тижорат фаолиятларининг мақсад ва вазифаларини ойдинлаштириш;

3. Маҳсулот ишлаб чиқариш ва тижоратдан кўзда тутилган натижаларга эришиш оралиқларини қадамба-қадам аниқ режалаштриш, қилинмадиган сарф ва олинадиган даромадни қатъий ҳисоб-китоб қилиш ҳамда уларни молиявий режада аниқлаштириш.

Бизнес режа таркибини қўйидаги тартибда ифодалаш мумкин:

1. Бозорни ўрганиш.

- маркетингни ташкил қилиш,
- шахсий истеъмолни ўрганиш,
- бозорни ўрганувчилар масаласига бўлган талаблар,
- ишлаб чиқаришни бозор талабларига мослаш.

2. Бизнес режада корхона ишлаб чиқариш имкониятларини ёритиш.

- корхона ишлаб чиқариш имкониятларини таҳлил қилиш,
- маҳсулот таннархига таъсир кўрсатувчи омилларни шархлаш,

- моддий харажатларни камайтириш йўллари топиш.

3. Ишлаб чиқаришни режалаштириш.

- ишлаб чиқаришни маркетинг натижалари асосида режалаштириш,

- қилинадиган харажатларни ҳисоблаш ва таркибини асослаш,

- ўзгаришига мойил ишлаб чиқариш тизими ташкил қилиш,
- барча манба (ер, ишчи кучи, асосий ва айланма маблағлар ва ҳ.к.)лардан унумли фойдаланиш.

4. Лойиҳа (корхона) молиявий режасини тузиш.

- бизнес режа тузишда мутахассислар, илмий маслаҳатчилар хизматидан фойдаланиш мумкин, шу билан биргаликда корхона раҳбари ҳам фаол иштирок этиши лозим,

- агар раҳбар ўз лойиҳасини амалга ошириш даврининг ҳеч бўлмаса биринчи ва кейинги уч йилини олдиндан режалаштира билмаса, етиштирадиган маҳсулот қайси бозорда сотилишини мўлжалламаса, демак у ҳали тижоратга тайёр эмас ва бундай лойиҳанинг келажаги йўқ,

- халқ ҳўжалигининг асосий тармоғи — қишлоқ ҳўжалигида ишлаб чиқариш, тайёрлов, хизмат кўрсатиш, қайта ишлаш ва турли мулкдорлар ўртасидаги иқтисодий муносабатларда бош мезон — қаттиққўллик, ҳалол рақобат ва одилликка таянган фаолият бўлиши лозим.

Ҳозирги шароитда фермер ҳўжаликлари олдида фақатгина маҳсулотлар ва хизматларнинг ялпи ҳажмини кўпайтириш, ортиғи билан бажариш эмас, балки харидоргир, рақобатдошлик,

бозор талабларига бардош берадиган маҳсулотлар ишлаб чиқариш ва хизматлар бажариш муаммоси қўйилмоқда. Мулкчилик шаклидан қатъий назар, ҳар қандай корхона истеъмол бозорида юқори самара ва фойда олишни таъминлайдиган фаолият юритиши керак. Бу масалани муваффақиятли амалга ошириш энг аввало бизнес режанинг қай даражада тузилганлигига боғлиқдир.

10.2. Молиявий (бизнес) режадаги молиявий кўрсаткичлар.

Ўзбекистон Республикаси Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги фермер хўжаликлари учун бизнес-режанинг қуйидаги таркибий тузилишини тавсия этади:

1-Жадвал «Қишлоқ хўжалик маҳсулотларини етиштириш учун бир гектар ерга кетадиган меҳнат ва моддий харажатлар меъёри». Ушбу жадвалда экин турлари бўйича ҳосилдорлик, меҳнат сарфи, уруғлик, ёқилғи мойлаш материаллари ва ўғитлар бўйича бир гектарга белгиланган меъёр кўрсатилади.

2-Жадвал «Ердан фойдаланиш». Бунда хўжаликнинг экин майдонларининг тузилиши 1-ноябрга бўлган ҳолати бўйича ёзилади.

3-Жадвал «Дехқончилик маҳсулотларини ишлаб чиқариш таннархи». Ушбу жадвалда ўсимликчилик маҳсулотларни ишлаб чиқариш таннархи режалаштирилади, яъни хўжаликда экиладиган экин турлари бўйича экин майдони кўрсатилади ва 1-жадвалдаги меъёрлардан фойдаланиб ҳар бир экин тури бўйича жами харажат, шу жумладан иш ҳақи, уруғлик, ёқилғи мойлаш материаллари, ўғит, асосий воситаларни сақлаш харажатлари, иш ва хизматлар, суғурта тўловлари, давр харажатлари ва бошқа харажатлар келтирилади.

4-Жадвал «Моллар, паррандалар (бош сони) ва асалари оиласи сони мавжудлиги». Ушбу жадвалда чорва молларини турлари бўйича йил боши ва йил охиридаги бош сони, тирик вазни ва умумий баҳоси ёзилади.

5-Жадвал «Чорвачилик маҳсулотлари тўғрисида қўшимча маълумотлар»да моллар, паррандалар тирик вазни ва умумий баҳоси кўрсатилади. Бундан ташқари аҳолидан шартнома асосида олинган сут, жун ва бошқа маҳсулотлар натурал кўринишида ва қиймат кўринишида кўрсатилади.

6-Жадвал «Моллар ва паррандалар маҳсулдорлиги». Ушбу жадвалда бир бош сигирдан соғиб олинадиган ўртача йиллик сут маҳсулдорлиги, йил давомида олинадиган бўзоқлар бош сони, гўштга сотиладиган ҳар бир бош молнинг ўртача тирик вазни, юз бош молдан олинадиган бузоқлар бош сони каби кўрсаткичлар берилади.

7-Жадвал «Молларнинг ва паррандаларнинг озуқага бўлган эҳтиёжи ва унинг таъминоти». Ушбу жадвалда чорва молларни турлари бўйича озуқага бўлган эҳтиёжи аниқланади. Шунингдек, ҳўжаликнинг ўзида мавжуд озуқа миқдори, четдан сотиб олинадиган озуқа миқдори ҳамда 1 центнер маҳсулотга сарфланадиган озуқа бирлиги ҳисобланади.

8-Жадвал «Чорвачилик маҳсулотларининг таннархи». Чорва молларнинг турлари бўйича ўртача йиллик бош сони кўрсатилади. Шунингдек, меъёрдан фойдаланган ҳолда жами харажатлар, шу жумладан иш ҳақи, озуқа миқдори, ёқилғи мойлаш материаллари, асосий воситаларни сақлаш харажатлари, иш ва хизматлар, суғурта тўловлари, давр харажатлари ва бошқа харажатлар берилади.

9-Жадвал «Йил учун маҳсулот баланси»да ўсимликчилик ва чорвачилик маҳсулот турлари бўйича йил бошига мавжуд бўлган миқдори ва унинг қиймати; йил давомида ишлаб чиқариладиган, сотиб олинадиган ва бошқа киримлар; йил давомида тайёрлов ташкилотларига сотиладиган ҳўжалик аъзоларига бериладиган, бозорга сотиладиган, уруғлик учун сақланадиган ва бошқа ҳўжалик эҳтиёжи учун сарфланадиган чиқимлар; йил охирига қолдиқ миқдори режалаштирилади.

10-Жадвал «Саноат маҳсулоти ишлаб чиқариш ва сотиш». Ушбу жадвалда қишлоқ ҳўжалик маҳсулотларини қайта ишлаш, қурилиш материалларини қайта ишлаш, қишлоқ ҳўжалик маҳсулотларини сақлаш ва бошқа шу каби саноат ишлаб чиқариш маҳсулотларини миқдори, таннархи, улардан олинган даромад каби кўрсаткичлар ёзилади.

11-Жадвал «Ёрдамчи ва хизмат кўрсатувчи ишлаб чиқариш корхоналарининг ишлаб чиқарган маҳсулоти (хизмат) ва сотиш». Транспорт хизмати, қурилиш хизмати, маҳсулотни қайта ишлаш хизмати, маданий оқартув ва маиший хизмат, аҳолига пуллик хизмат кўрсатиш каби ёрдамчи ишлаб чиқариш кўрсаткичларига

қилинадиган харажатлар ва улардан олинадиган даромад, фойда ҳисобланади.

12-Жадвал «Қишлоқ хўжалик маҳсулотларини сотиш». Ўсимликчилик маҳсулотлари (буғдой, арпа, пахта, тамаки, сабзавот маҳсулотлари ва ҳ.к.), чорвачилик маҳсулотлари (гўшт, сут, жун, тухум, асал ва бошқалар) сотиладиган миқдори, унинг таннари, сотишдан олинадиган пул даромади ва фойда кўсатилади.

13-Жадвал «Умумхўжалик харажатларининг маҳсулот етиштирувчи бўлинмаларига тақсимооти». Умумхўжалик харажатлари (иш ҳақи, асосий воситаларни амортизацияси, материаллар, хизмат сафари харажатлари ва бошқалар) етиштириладиган маҳсулотлар қийматиға мутаносиб равишда тақсимланади. 100 сўмлик маҳсулотга тўғри келадиган харажат суммаси ҳисобланади.

14-Жадвал «Ходимларнинг сони ва истеъмолга йўналтирилган меҳнат ҳақи фонди». Қишлоқ хўжалиги ишларида банд бўлган ишчилар, саноат корхоналарида ишловчилар, умумовқатланиш ва савдода ишловчилар, чорвачилиқда хизмат қилувчилар ва бошқалар бўйича йиллик ўртача сони, уларға ҳисобланган иш ҳақи мукофот ва рағбатлантиришға ажратиладиган пул маблағлари кўрсатилади.

15-Жадвал «Асосий ишлаб чиқариш харажатлари». Ушбу жадвалда харажат турлари бўйича асосий ишлаб чиқаришға, жумладан ўсимликчилик ва чорвачилик тармоқларига қилинадиган харажатлар ҳисобланади.

16-Жадвал «Ташқи иқтисодий фаолият ривожланишининг асосий кўрсаткичлари» (маҳсулот ва хом-ашё). Маҳсулот турлари бўйича экспорт ва импорт товарларнинг миқдори ва қиймати режалаштирилади.

17-Жадвал «Мавжуд ва ҳаракатдаги валюта». Агар хўжалик хорижий валюта маблағига эга бўлса ушбу жадвалда кўрсатилади. Бундан йил охирида мавжуд қиймати, қўшимча фоизи, йил давомидаги сарфланиши, ҳамкор корхоналар тўлови келтирилади.

18-Жадвал «Бюджет тўланмалари». Бюджетға тўловлар, яъни солиқ турлари ҳисоб-китоби кўрсатилади.

19-Жадвал «Корхоналарнинг асосий иқтисодий кўрсаткичи». Қишлоқ хўжалик ялпи маҳсулоти, шу жумладан ўсимликчилик ва

чорвачилик маҳсулоти, корхонанинг товар маҳсулоти, қурилиш монтаж ишлари, товарни айланма ҳажми, ишчилар сони ҳамда ўртача йиллик бир ишчига тўғри келадиган ялпи маҳсулот қиймати каби кўрсаткичлар акс эттирилади.

20-Жадвал «Қишлоқ хўжалик корхоналарининг ялпи даромади». Ялпи маҳсулот, маҳсулот сотишдан олинган фойда, зарар ҳамда маҳсулот таннархи, ялпи даромад ва бошқа кўрсаткичлар ўсимликчилик ва чорвачилик тармоқларига бўлиб кўрсатилади.

21-Жадвал «Молиявий натижалар». Ушбу жадвалда маҳсулот сотишдан тушган тушум, солиқлар, сотишдан олинган соф тушум, сотилган маҳсулот таннархи, сотишдан тушган ялпи молиявий натижа, сотиш харажатлари, маъмурий харажатлар, молиявий фаолият бўйича бошқа даромад ва харажатлар, умумхўжалик фаолиятининг молиявий натижаси, солиқ тўлангунга қадар умумий молиявий натижа, ҳисобот давридаги соф фойда каби кўрсаткичлар акс эттирилади.

10.3. Бизнес режанинг хулоса қисми

Одатда бизнес режа унинг «Хулоса» қисмини ёритишдан бошланади. Албатта, хулоса қисм бизнес-режанинг бошқа бўлимлари ишлаб чиқарилгандан кейингина тўла шаклланади. Шунга қарамасдан: биринчи навбатда корхона раҳбари ўз қўл остидаги ходимлар ва четдан таклиф қилинган маслаҳатчилар билан биргаликда лойиҳани амалга ошириш йўллари тўла ва равшан билиши лозим.

Хулоса қисмида ёзилган фикрлар ниҳоятда тиниқ, кўзланган мақсад аниқ, ҳатто номутахассислар ҳам бир ўқиганда тушунарли бўлсин.

Бошқача айтганда, баён қилинадиган асосий фикр лойиҳа мақсади нима? Ишлаб чиқариладиган маҳсулотнинг шунга ўхшаш бошқа маҳсулотлардан фарқи нима? каби саволларга жавоб бериши лозим.

Хулоса қисмининг охириги саҳифаси лойиҳани амалга оширишдан кўзланган молиявий натижаларга бағишланган бўлиб, унда яқин бир икки йил ичида сотиш мумкин бўлган маҳсулот ҳажми, сотишдан тушадиган тушум, фойдалилик даражаси ва ниҳоят, сармоялардан олинган қарзини узиш муддатлари ҳақида ахборот берилади.

Бизнес режани ўқийдиганларни (корхона ходимлари, сармоядорлар ёки хиссадорлар) доимо икки савол қизиқтиради:

1. Бизнес-режа муваффақиятли амалга оширилса мен нимага эга бўламан?

2. Қўшган сармомни йўқотиш даражаси қай даражада?

Бизнес режанинг хулоса қисмини аниқроқ тасаввур қилиш учун қуйидаги бир тадбиркор тузган лойиҳанинг асосий шарҳи билан танишиб чиқамиз.

Энг аввало хусусий тадбиркорнинг, исми, фамилияси, манзили, банк реквизитлари кўрсатилади. Сўнгра лойиҳанинг асосий шарҳи (хулоса-резюме) берилади. Бунда қуйидагилар ифодаланади:

1. Маҳсулот ишлаб чиқариш ва сотишдан тушган тушум

1-йил - 620,0 минг сўм,

2 -йил – 710,0 минг сўм,

3 -йил – 923,0 минг сўм.

2. Ўз маблағлари ҳисобидан – 113,7 минг сўм.

3. Лойиҳани амалга ошириш муддати – 3 йил.

4. Кредит учун фоиз тўловлари миқдори – 12% йилига.

5. Кредит суммаси – 500,0 минг сўм.

6. Жами қайтариладиган сумма – 680,0 минг сўм.

Шу жумладан кредит тўлови – 500,0 минг сўм,

Фоиз тўлови – 180,0 минг сўм.

7. Янги ташкил этиладиган иш ўрни – 3 киши.

8. Йиллар бўйича соф фойда:

1 йил – 82,6 минг сўм,

2 йил – 255,2 минг сўм,

3 йил – 257,4 минг сўм.

9. Рентабеллик даражаси – 15 %.

Шунингдек, лойиҳа эгаси (корхона)нинг қисқача тавсифи берилади, жумладан, лойиҳани тузишдан мақсад, бошқа турдош корхоналарга нисбатан киритаётган янгилиги ва бошқа ижобий муваффақиятлари тўғрисида ёзилади.

Таянч иборалар ва такрорлаш учун саволлар

Таянч иборалар: Бизнес режа, фойдани ҳисоблаш, бозорни ўрганиш (маркетинг), ташқи ва ички бозор, ишлаб чиқаришни режалаштириш, маҳсулот таннархи, ҳуқуқшунослар хизмати, резюме.

Такрорлаш учун саволлар:

1. Бизнес-режа тузишдан асосий мақсад нима?
2. Бизнес-режа тузишда қандай масалаларни ҳал этишга эътибор қаратилади?
3. Бизнес-режанинг умумий таркиби.
4. Фермер хўжаликлари бизнес-режасидаги меъёрий кўрсаткичлар нималардан иборат?
5. Деҳқончилик ва чорвачилик маҳсулотлари таннари қандай режалаштирилади?
6. Бизнес-режадаги молиявий натижалар нималардан иборат?
7. Бизнес-режанинг резюме қисмида нималар акс эттирилади?

11-боб. Корхоналар молия-хўжалик фаолиятини мониторинги ва иқтисодий ночорлик белгилари

Режа

- 11.1. Фермер хўжаликлар молия хўжалик фаолиятининг мониторинги ва таҳлили
- 11.2. Иқтисодий ночорлик белгиларини аниқловчи мезонлар

11.1. Фермер хўжаликлар молия-хўжалик фаолиятининг мониторинги ва таҳлили.

Фермер хўжалик молия-хўжалик фаолиятининг мониторингини олиб боришдан мақсад корхонани иқтисодий ночорликка олиб келиши мумкин бўлган сабабларини аниқлаш ва уларнинг олдини олишдан ҳамда банкротлик ва санация масалалари бўйича ҳукумат комиссиясига киритиш учун банкротликнинг олдини олиш бўйича таклифларни тайёрлашдан иборат.

Фермер хўжалик молия-хўжалик ҳолати мониторингини ўтказишнинг асосий вазифалари:

- а) молия-хўжалик ҳолатини таҳлил қилиш;
- б) ночорлик белгиларига эга бўлган корхоналарни санациялаш, такроран тузиш ёки иқтисодий ночор (банкрот) корхоналарни тугатиш бўйича таклифларни ишлаб чиқиш;
- в) корхоналар бўйича маълумотлар базасини яратиш йўли билан банкротликнинг олдини олиш ва тўловга қобилликни таъминлаш ҳисобланади.

Молия-хўжалик фаолияти мониторинги қуйидаги тартибда ўтказилади:

- а) тармоқ белгиси бўйича – тармоқ корхоналарнинг ҳолатига иқтисодий омиллар таъсирини аниқлаш учун;
- б) минтақавий (худудий) белги бўйича – мулкчилик шаклидан қатъий назар корхона ҳолатига таъсир этувчи минтақавий тусдаги омилларни аниқлаш учун.

Муайян корхона молия-хўжалик ҳолатининг мониторинги унинг тўловга қобиллиги ёки умуман иқтисодий ҳолатини аниқлаш учун амалга оширилади. Корхоналар ҳолатини кузатиш тизими асосида олинган натижалар қўмита томонидан минтақалар ва тармоқлар бўйича умумлаштирилади.

Мониторинг натижасида қўмита томонидан корхонани такрор тузиш учун аниқ таклифлар ва тадбирлар ишлаб чиқарилади.

Қуйидагилар мониторинг ўтказишнинг асосий усуллари:

а) «Экспресс- диагностика» - мезонлар тизими кўрсаткичларини таҳлил қилиш йўли билан корхоналарнинг потенциал тўловга қобиллигини аниқлаш ва корхоналарнинг макроиқтисодиёт даражасидаги мониторинги ҳамда таҳлилни ўтказишда, прогноз қилишда ва тармоқлар ҳамда умуман минтақалар бўйича иқтисодий ночор ва бақувват корхоналар динамикасини белгилашда ушбу усулни қўллаш;

б) муайян корхонанинг тўловга қобиллигини тиклаш ёки йўқотиш жараёнларини кузатиш, иқтисодий ночорликдан чиқиш ёки банкрот олдига ҳолат омилларининг кучайиши мақсадида унинг макроиқтисодий даражадаги молия-хўжалик фаолиятини чуқур таҳлил қилиш.

Мониторинг ва таҳлилни ўтказиш ўз ичига қуйидаги босқичларни олади:

а) корхонанинг молия-хўжалик фаолияти тўғрисидаги ахборотни йиғиш ва ишлаш;

б) тўпланган ахборот асосида корхонанинг молия-хўжалик ҳолатини таҳлили;

в) таҳлил натижалари бўйича хулоса;

г) тавсиялар.

Корхона молия-хўжалик фаолиятининг таҳлили қуйидагиларни ўрганишни ўз ичига олади:

- молиявий ҳолат;
- молиявий барқарорлик;
- тўловга қобиллик;
- баланснинг ликвидлиги;
- молиявий коэффицентлар;
- молиявий натижалар.

Корхона молия-хўжалик фаолиятининг таҳлили учун қуйидагилар ахборот манбалари ҳисобланади:

- бухгалтерия баланси, 1-шакл;
- молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисобот, 2-шакл;
- асосий воситалар ҳаракати тўғрисидаги ҳисобот, 3-шакл;
- пул оқимлари тўғрисидаги ҳисобот, 4-шакл;
- ўз сармояси тўғрисидаги ҳисобот, 5-шакл;

- дебиторлик ва кредиторлик қарзлари тўғрисидаги маълумотнома, 2а-шакл.

Корхона тўғрисидаги маълумотлар ўрганилганда, асосий фондлар ва мол-мулкнинг ҳолати, уларнинг қувватларидан фойдаланиш, дебиторлик ва кредиторлик қарзларнинг, шу жумладан тўлаш муддати ўтган қарзларнинг динамикаси тадқиқ қилинади. Таҳлил қилинаётган корхонанинг кучли ва заиф томонлари, мол-мулк ва мажбуриятлар қийматининг ўзаро нисбати, тўловга қобилликни тиклаш имконияти аниқланади.

Давлат улушига эга бўлган корхоналар молия-хўжалик фаолиятининг мониторинги мунтазам равишда амалга оширилади, таҳлил эса қуйидаги ҳолларда ўтказилади:

- а) кредиторнинг аризаси бўйича;
- б) мулкдорнинг аризаси бўйича;
- в) қарздор корхона ихтиёрий равишда тугатилиши олдидан;
- г) ночорликнинг ташқи белгилари мавжуд бўлганида;
- д) давлат молиявий ёрдам кўрсатаётганда, санация даврида.

Таҳлил ўтказиш қўмитага кредиторнинг расмий аризаси тушганидан сўнг амалга оширилади. Қўмита кредитор аризасини олгандан кейин 3 кун давомида қарздор корхонага корхонанинг молия-хўжалик фаолиятини таҳлил қилиш учун бухгалтерия ҳужжатларини тақдим этиш тўғрисида хабарнома юборади.

Зарур ҳужжатлар мажмуини олгандан кейин қўмита таҳлил ўтказади, унинг натижалари бўйича амалдаги қонунларда белгиланган русум-қоидалар қўлланади.

Қарздорга доир алоҳида йиғма жилд очилади, корхона тўғрисидаги маълумотлар ва унинг молия-иқтисодий кўрсаткичлари қўмита маълумотлари базасига киритилади, сўнгра унинг иши устидан мониторинг ўрнатилади.

Мулкдор аризаси бўйича молия-хўжалик фаолияти мониторинги ва таҳлил қилиниши кредитор аризаси билан биргаликда белгиланган тартибда амалга оширилади.

Қарздор корхонани ихтиёрий равишда тугатиш ва унинг ўзини банкрот деб эълон этиш тўғрисидаги қарор корхона раҳбари томонидан, кредитор билан ҳамкорликда қабул қилинади, бунда корхона ўз мажбуриятлари бўйича тўлай олмаслиги ва унинг тўловга қобиллигини тиклаб бўлмаслиги аниқланган иқтисодий таҳлили асос қилинади. Мазкур қарор қарздор корхона мол-мулкнинг эгаси ва корхоналарнинг

иқтисодий ночорлиги тўғрисидаги ишлар бўйича қўмита томонидан тасдиқланади.

Қарздор корхона ўзини банкрот деб ихтиёрий равишда қарор қабул қилгандан сўнг 3 кун давомида кредиторлар билан келишилган таҳлил барча натижаларини, қабул қилинган қарор тасдиқномасини олиш учун қўмитага тақдим этади.

Қарздор корхона ва кредиторнинг ихтиёрий равишда тугатиш тўғрисидаги қарорини тасдиқлаш учун қўмита қарздор корхона молия- хўжалик фаолиятининг мониторинги ва таҳлилини ўтказди.

Агар қарздор корхона ва кредитор томонидан ўтказилган мониторинг ва таҳлил натижаси қўмита томонидан ўтказилган мониторинг ва таҳлил натижасига мос келса, ихтиёрий равишда тугатиш тўғрисидаги қарор тасдиқланади, акс ҳолда белгиланган тартибда корхонанинг ночорлиги тўғрисида иш қўзғатилади. Агар корхона мониторинги ва таҳлилининг натижаси унинг иқтисодий бақувватлигини аниқласа, қарздор корхонанинг мазкур ҳаракатлари ноҳақ, яъни тўлайдиган тўловларидан чегирма қилиш ёки бўлиб-бўлиб тўлашга ижозат олиш учун кредитларни янглиштириш мақсадида ўзининг ночорлиги тўғрисида атайлаб ёлғон (сохта) эълон бериш баҳоланиши мумкин.

Ночорликнинг ташқи белгилари бўйича даврий мониторинг ва таҳлил минтақалар ҳамда умуман тармоқларда корхоналар ҳолатини аниқлаш мақсадида ўтказилади. Иқтисодий ночор корхоналар маълумотлар базаси асосида тармоқлар ва минтақалар бўйича иқтисодий ночор корхоналарга доир қонуниятлар, таркибий ўзгаришлар ўрганилади.

Бунда молиявий ва иқтисодий кўрсаткичлар, тўлаш муддати ўтган дебиторлик ва кредиторлик қарзлари ҳажмларидаги ўзгаришлар, ночор ва зарар кўриб ишлайдиган корхоналар сонининг кўпайиш ёки камайиш тамойиллари таҳлил этилади.

Қўмита юқорида баён этилган вазифаларни ҳал этиш мақсадида даврий мониторинг ҳамда таҳлилни ўтказди ҳамда тармоқлар ва умуман минтақа бўйича корхоналар такроран тузиш, йўналишини қайтадан ўзгартириш ва тўловга қобиллигини тиклаш бўйича чора ва тавсиялар ишлаб чиқилади.

Қўмита қарздор хўжалик юритувчи субъектлар санациясининг бориши ва маблағлардан санаци ўтказиш учун

фойдаланиш устидан назоратни амалга оширади. Санациянинг белгиланган бутун муддати давомида қўмита томонидан корхона молиявий фаолиятининг мониторинги юритилади ва босқичма-босқич самародорлиги белгиланади.

Қўмита, зарурат туғилганда, санацияланаётган корхонага санация тадбирларини мувофақиятли бажариш бўйича масалаларни ҳал этишда амалий ёрдам кўрсатади. Санациянинг боришига тўсқинлик қилаётган сабаблар чуқур ўрганилади ва санацияни давом эттириш ёки бундан кейинги санациянинг истиқболсиз эканлиги тўғрисида қарор қабул қилинади. Санация жараёнини тўхтатиш тўғрисидаги таклифларни қўмита санация бериш тўғрисида қарор чиқарган давлат органига тақдим этади.

Мониторинг ва таҳлил ўтказиш ҳамда улар натижаларини расмийлаштириш тартиби қуйидаги изчилликда амалга оширилади.

Қўмита Иқтисодиёт вазирлиги, Давлат Статистика Қўмитаси, Давлат Солиқ Қўмитаси, тижорат банклар, хўжалик суди, вазирликлар, идоралар ва корхоналардан келиб тушаётган барча маълумотлар корхоналар молия-хўжалик фаолиятининг мониторинги ва таҳлили бошқармасида юритиладиган рўйхатдан ўтказиш дафтарига киритилади.

Материалларга бирламчи ишлов бериш пайтида мониторинг юритилиши зарур бўлган корхоналар рўйхати белгиланади, сўнгра ана шу корхоналар раҳбарларига, шунингдек қарздор корхоналар раҳбарларига кредитор (мулкдор) аризаси бўйича мониторинг ўтказилиши тўғрисида хабарнома юборилади.

Корхоналар молия-хўжалик фаолиятини ўрганиш натижалари қўмита, кредиторлар ва қарздор корхона вакиллари иштирокида баённома билан расмийлаштирилади. Баённомага ҳукумат комиссияси томонидан банкрот деб эълон қилиш ёки санация тақдим этиш мақсадида ишларни хўжалик судига топшириш тўғрисида қарор қилиниши учун қўмитанинг корхона молия-хўжалик фаолиятини таҳлил этиш натижалари тўғрисидаги хулосаси илова қилинади.

11.2. Иқтисодий ночорлик белгиларини аниқловчи мезонлар

Корхоналар иқтисодий аҳволига кўра қуйидаги гуруҳларга ажратилади:

- таминланган;
- иқтисодий хавфли;
- иқтисодий ночор.

Иқтисодий хавф белгиларига эга корхоналарга Иқтисодий ночор корхоналар ишлари қўмитаси ёки унинг ҳудудий бошқармалари томонидан белгиланган муддатларда ўз молиявий хўжалик фаолиятини яхшилаш бўйича чора тадбирлар мажмуини ишлаб чиқиш ва амалга ошириш белгиланади.

Иқтисодий ночор корхоналар молиявий аҳволига кўра санация қилинади ёки мажбурий ёки ихтиёрий тугатилиш бўйича банкрот деб эълон қилинади.

Иқтисодий аҳволини баҳолаш учун асосий кўрсаткичлар (мезонлар) 3 гуруҳга бўлинади:

1) Молиявий-иқтисодий аҳволини баҳолаш мақсадида иқтисодий таҳлил қилиниши лозим корхоналарни танлаш учун:

- пуллик мажбуриятлар ва мажбурий тўловлар бўйича уларни тўлаш кунидан 3 ойдан ортиқ муддати ўтган кредиторлик қарзларнинг мавжудлиги;

- корхоналар рентабеллиги (зарарлилиги)нинг манфий даражаси;

2) Корхоналарнинг иқтисодий ночорлик белгиларини аниқловчи асосий (мезонли) кўрсаткичлари:

- тўловга қобиллик ёки қоплаш коэффиценти –Тққ;

- ўз айланма маблағлар билан таъминланганлик коэффиценти –Ўақ;

3) Қўшимча кўрсаткичлар (якуний қарор қабул қилиш учун):

- активларнинг рентабеллик коэффиценти - Арқ;

- ўз ва қарз маблағларининг нисбат коэффицентлари - Ўнк;

- қувватдан фойдаланиш коэффиценти - Қфқ;

- асосий воситаларнинг эскириш коэффицентлари - Авэк.

Корхоналарнинг иқтисодий аҳволини баҳоловчи кўрсаткичларнинг тавсифномаси:

1. Пуллик мажбуриятлар ва мажбурий тўловлар бўйича уларни тўлаш муддати келган кундан бошлаб 3 ойдан ортиқ муддати ўтган қарз қонун ҳужжатлари ёки шартномаларга мувофиқ мажбурий тўловларни тўлаш бўйича мажбуриятлар ва кредиторларнинг пуллик мажбуриятлар бўйича талабларини амалга ошириш вақтидан бошлаб белгиланади.

Муддати 3 ойдан утган қарз ҳақидаги маълумотлар «Молиявий иқтисодий аҳвол тўғрисида ариза» 2-б молиявий ҳисобот шаклидан олинади.

2. Активларнинг рентабллик (зарарлилик) коэффиценти корхонанинг молиявий-хўжалик фаолиятида фойдаланиладиган активларнинг фойдалилик (зарарлилик) даражасини кўрсатади:

$$\text{Арқ} = \frac{\text{Стф}}{\text{БН}};$$

Бунда **Стф**- солиққа тортишгача бўлган фойда (зарар) «Молиявий натижалар тўғрисида ҳисобот» 2-шаклнинг 170 сатри.

БН- баланс натижаси (310 сатр) ёки баланс пассиви (550 сатр)

Агар ҳисобот давридаги активларнинг рентабеллик коэффиценти 0 дан паст қийматга эга бўлса (манфий кўрсаткич), у ҳолда корхона зарар кўраётган ҳисобланади.

3. Тўловга қобиллик (қоплаш) коэффиценти нафақат дебиторлар билан ўз вақтида ҳисоб-китоб қилиш ва тайёр маҳсулотни қулай шароитда сотиш шарти билан балки бошқа моддий айланма маблағлар элементлари шароитида баҳоланувчи корхонанинг тўловга қобиллигини кўрсатади. Коэффициентнинг камайиши корхона тўлов имкониятларнинг пасайиши ҳақида хабар беради.

Коэффициент қуйидаги формула бўйича ҳисобланади:

$$\text{Тққ} = \frac{\text{А2}}{\text{П2} - (\text{Уққ} + \text{Қққ} + \text{Ха})};$$

Бунда, **А2**- айланма активлар (ишлаб чиқариш заҳиралари, тайёр маҳсулот, пул маблағлари, дебиторлик қарзлари ва бошқалар), баланс активининг 2 бўлими 300 сатр;

П2 - мажбуриятлар, баланс пассивининг 2- бўлими 540 сатр;

Уққ - узоқ муддатли қарзлар ва кредитлар, баланс пассивининг 2-бўлими (400+410) сатрлар суммаси;

Қққ - қайтариш муддати келмаган қисқа муддатли қарзлар ва кредитлар, баланс пассивининг 2-бўлими [420+430 минус қайтариш муддати ўтган қисқа муддатли қарзлар ва кредитлар суммаси] сатрлар суммаси;

Ха - харидор ва буюртмачилардан олинган (мажбуриятларни бажариш муддати ўтмаган) бўнақлар, баланс пассивининг 2-бўлими (440-сатр айирув мажбуриятларни бажаришнинг муддати ўтган бўнақ тўловлари суммаси);

Агар тўловга қобиллик коэффиценти ҳисобот даври сўнггида 1 дан паст бўлса, корхона ушбу кўрсаткич бўйича ночор ҳисобланади.

Коэффициент меъёрий қийматининг ошиши айланма маблағлар айланмасининг секинлашуви ва молиявий ресурслардан омилкор фойдаланмаслик ҳақида гувоҳлик беради.

4. Ўз айланма маблағлари билан таъминланганлик коэффиценти молиявий мустаҳкамлик, корхона эгалари ва кредиторлар манфаатларининг нисбати учун зарур бўлган корхонанинг ўз айланма маблағларининг мавжудлигидан далолат беради.

Коэффициент қуйидаги формула бўйича белгиланади:

$$\text{Уақ} = \frac{(\text{П1} + \text{Уққ}) - \text{А1}}{\text{А2}};$$

Бунда **А1** - узоқ муддатли активлар (асосий воситалар, номоддий активлар, капитал қўйилмалар ва б.), баланс активининг 1 бўлими, 110 сатр;

П1 - ўз маблағларининг манбалари (устав капитали, заҳира капитали, қўшимча капитал, тақсимланмаган фойда ва б.), баланс пассиви 1-бўлими натижаси, 390 сатр.

Ушбу каср суръати корхонанинг қандай ўз маблағлари суммаси айланмага йўналтирилгани, махражи – барча айланма маблағлар суммасини кўрсатади. Ушбу коэффицентнинг энг кам қиймати- 0,1 .

Агар ўз айланма маблағлари билан таъминланганлик коэффиценти ҳисобот даври охирида 0,1 дан кам қийматга эга бўлса, у ҳолда корхона ушбу кўрсаткич бўйича ночор ҳисобланади.

5. Ўз ва қарз маблағларининг нисбат коэффиценти қарз маблағларини ўз манбағлари орқали қайтариш билан таъминланганлик даражасини белгилайди. Коэффициентнинг пасайиши корхона молиявий хавфининг ошганлигидан далолат беради.

Коеффициент куйидаги формула билан аниқланади:

$$\text{Унқ} = \frac{\text{П1} + \text{Уққ}}{\text{П2} - (\text{Уққ} + \text{Ха})};$$

Агар ўз ва қарз маблағларининг нисбат коеффициенти ҳисобот даври сўнгида 2 дан паст қийматга эга бўлса, бу ҳол корхонада молиявий хавф мавжудлигидан гувоҳлик беради.

6. Ишлаб чиқариш қувватларидан фойдаланиш коеффициенти ишлаб чиқариш қувватларининг юксалиш даражасини билдирувчи кўрсаткичдир:

Q ҳақ.

$$\text{Қфқ} = \frac{\text{Q ҳақ}}{\text{Q лойиҳ.} - (\text{Q ижара} + \text{Q консерв.})};$$

Бунда, **Q ҳақ.** - таққосланадиган ҳисобот даврида чиқарилган маҳсулот (кўрсатилган хизматлар)нинг қиймат кўринишидаги ҳақиқий ҳажми;

Q лойиҳ. - қиймат кўринишидаги белгиланган вақт давомида маҳсулот чиқариш (хизматлар кўрсатиш)нинг энг кўп ҳажми, унга асосий технологик ускуналардан тўлиқ фойдаланиш ва белгиланган иш режимига риоя қилиш орқали эришиш мумкин;

Q ижара - ижарага берилган (таққосланадиган) қувватлардаги маҳсулот ҳажмлари;

Q консерв. - консервацияланган (таққосланадиган) қувватлардаги маҳсулот ҳажмлари.

Агар ишлаб чиқариш қувватларидан фойдаланиш коеффициенти ҳисобот даврида 0,5 дан ёки ўртача тармоқниқидан паст бўлса, у ҳолда корхона ушбу кўрсаткич бўйича иқтисодий ночордир.

7. Ускунанинг эскириш коеффициенти асосий воситаларнинг эскириш даражасини билдирувчи ўртача кўрсаткичдир:

$$\text{Авзқ} = \frac{\text{Э}}{\text{А}};$$

Бунда **Э** - асосий ишлаб чиқариш воситаларининг эскириши, «Бухгалтерия баланси» 1-шакл, 011-сатр маълумотлари,

А - асосий ишлаб чиқариш воситаларининг бирламчи (тиклаш) қиймати, «Бухгалтерия баланси» 1-шакл, 010-сатр маълумотлари.

Агар асосий воситаларнинг эскириш коэффициенти кўрилатган давр охирида 0,5 қийматидан ошса, корхона ушбу кўрсаткич бўйича ночор ҳисобланади.

Корхоналарни гуруҳлар бўйича ажратиш.

а) «Таъминланган корхоналар» гуруҳига «Иқтисодий хавфли» ва «Иқтисодий ночор» гуруҳларига кирмайдиган корхоналар мансубдир.

б) «Иқтисодий хавфли» гуруҳига мансуб корхоналар қуйидагилар мавжудлиги билан аниқланади:

-тўлаш муддатидан қатъи назар, қарз мажбуриятлари, яъни ўз ва қарз маблағлари нисбати коэффициенти 2 дан кам бўлса.

Корхонанинг у ёки бу гуруҳчага таалукчилиги ҳар бир коэффициентнинг алоҳида олинган қийматига боғлиқ.

Қуйидаги ҳолатларда корхоналар банкротликка яқин (тўловга ноқбил)дир:

- $T_{\text{қк}} + \text{Ўак} < 1$;

-пулли мажбуриятлар ва мажбурий тўловлар бўйича уларни тўлаш кунидан 3 ойдан ортиқ муддати ўтган кредиторлик қарзларининг мавжудлиги.

Қуйидаги ҳолларда корхоналар шартли равишда банкрот ҳисобланади:

- $T_{\text{қк}} < 1$, $\text{Ўак} < 0,1$ ва $\text{Арк} < 0$ (манфий кўрсаткич);

-пуллик мажбуриятлар ва мажбурий тўловлар бўйича уларни тўлаш кунидан 3 ойдан ортиқ муддати ўтган кредиторлик қарзларининг мавжудлиги.

Узил-кесил қарорларни қабул қилиш учун Арк, Қфк, Авэк қўшимча кўрсаткичлар деб ҳисобланади.

Таянч иборалар ва такрорлаш учун саволлар

Таянч иборалар: Мониторинг; санация; иқтисодий ночорлик; банкротлик; ихтиёрий тугатиш; молия-хўжалик фаолиятининг таҳлили; тўловга қобиллик коэффициенти; ўз айланма маблағлари билан таъминланганлик коэффициенти; активларнинг рентабеллик коэффициенти; ўз ва қарз маблағларнинг нисбат коэффициенти; қувватдан фойдаланиш коэффициенти; ускуналарнинг эскириш коэффициенти.

Мониторинг — Корхонанинг молия- хўжалик фаолияти тўғрисидаги ахборотни тўплаш ва умумлаштириш тизими;

Санация – Корхонанинг молия хўжалик фаолиятини соғломлаштириш бўйича тадбирлар мажмуини амалга ошириш;

Иқтисодий ночорлик – Корхонанинг пул мажбуриятлари, шу жумладан иш ҳақини тўлаш бўйича талабларга доир кредиторлар талабларини қондиришга шунингдек, ўзига тегишли мол-мулк ҳисобига бюджетга ва бюджетдан ташқари фондларга мажбурий тўловларни таъминлашга қобил эмаслиги;

Банкротлик - Хўжалик суди тасмонидан Банкрот деб эълон қилинган корхонанинг иқтисодий ночорлигини белгиланган тартибда эътироф этиш;

Ихтиёрий тугатиш – Ўзбекистон Республикасининг «Банкротлик тўғрисида»ги қонунга мувофиқ кредиторлар талабларини қондириш ва корхонанинг иқтисодий ночорлиги муносабати билан ноҳуш ижтимоий оқибатларнинг олдини олиш мақсадида қарздор корхона билан кредиторлар ўртасидаги ўзаро келишув бўйича суддан ташқари амалга ошириладиган русумида;

Молия-хўжалик фаолиятининг таҳлили – молиявий кўрсаткичлар асосида корхонанинг молиявий барқарорлиги ва тўловга қобиллигини аниқлаш мақсадида уни комплекс тарзда тадқиқ қилиш.

Такоррлаш учун саволлар:

1. Корхоналар молия-хўжалик фаолиятининг мониторинги ва таҳлилининг ўтказишнинг тур ва усуллари.
1. Мониторинг ва таҳлилнинг ўтказиш босқичлари.
3. Корхоналар молия-хўжалик фаолиятининг мониторинги ва таҳлилининг ўтказиш шакллари.
4. Корхоналар молия-хўжалик фаолиятининг мониторинги ва таҳлили натижаларини расмийлаштириш.
5. Корхоналар иқтисодий аҳолининг мўлжалга кўра баҳолаш учун асосий кўрсаткичлар гуруҳи.
6. Корхоналар иқтисодий ночорлик белгиларини аниқловчи асосий кўрсаткичлар.
7. Корхоналар иқтисодий ночорлик белгиларини аниқловчи қўшимча кўрсаткичлар.
8. Корхоналарнинг иқтисодий ночорлик белгиларини аниқловчи кўрсаткичлар бўйича гуруҳлаш.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси, Тошкент-2002 й.
2. Ўзбекистон Республикасининг қонуни «Фуқораларнинг Давлат пенсия таъминоти тўғрисида». Тошкент-1993 й.
3. Ўзбекистон Республикасининг Меҳнат кодекси, Тошкент-1995 й.
4. Ўзбекистон Республикаси қонуни «Марказий банки тўғрисида», Тошкент-1996 й.
5. Ўзбекистон Республикасининг қонуни «Банклар ва банк фаолияти тўғрисида», Тошкент-1995 й.
6. Ўзбекистон Республикасининг қонуни «Деҳқон хўжаликлари тўғрисида» Тошкент-1997 й.
7. Ўзбекистон Республикасининг қонуни «Лизинг тўғрисида» Тошкент-1999 й.
8. Ўзбекистон Республикасининг қонуни «Бюджет тизими тўғрисида». Тошкент-2000 й.
9. Ўзбекистон Республикасининг қонуни «Кредит уюшмалари тўғрисида». Тошкент-2001 й.
10. Ўзбекистон Республикасининг қонуни «Фермер хўжаликлари тўғрисида». Тошкент-2004 й.
11. Ўзбекистон Республикасининг қонуни «Солиқ кодекси». Тошкент-2007 й.
12. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2000 йил 21 мартдаги «Банк тизимини янада эркинлаштириш ва ислох қилиш борасидаги чора-тадбирлар тўғрисида» ги фармони.
13. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2001 йил 13 февралдаги «Меҳнат ва аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш вазирлигини ташкил этиш тўғрисида» ги фармони.
14. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2003 йил 27 октябрдаги «2004-2006 йилларда фермер хўжаликларини ривожлантириш концепцияси тўғрисида» ги фармони.
15. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2007 йил 12 декабрдаги «Қорхоналар банкротлиги ҳақидаги қонунларни амалга оширишга доир чора-тадбирлар тўғрисида» ПФ-1658-сон Фармони.
16. Каримов И.А. Иқтисодий эркинлаштириш, ресурслардан тежамкорлик билан фойдаланиш – бош йўлимиз, «Халқ сўзи» 2002 й. 15.01.
17. Каримов И.А. Ислохатлар стратегияси – мамлакатимиз иқтисодий салоҳиятини юксалтиришдир. «Халқ сўзи», 2003 й. 18.02.

18. Каримов И.А. Банк тизими, пул муомаласи, кредит, инвестиция ва молиявий барқарорлик тўғрисида. Т. «Ўзбекистон» 2005 й.
19. Ўзбекистон Республикаси банк муассасаларида эмиссия, касса иши, пул тушумини инкассация қилиш ва бойликларни ташишга доир йўриқнома. Тошкент-1998 й.
20. Ўзбекистон Республикасида нақд пулсиз ҳисоб-китоблар тўғрисида Низом, Тошкент-1998 й.
21. Ўзбекистон Республикаси банк муассасаларида пул муомаласини ташкил этиш ишлари бўйича йўриқнома. Тошкент-1998 й.
22. Тижорат банклари ликвидлигини бошқариш талаблари тўғрисида Низом, Тошкент-1998 й.
23. Маҳсулот (иш, хизматлар)ни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатларининг таркиби ҳамда молиявий натижаларни шакллантириш тартиби тўғрисида Низом, Тошкент – 2003 й.
24. Положение о порядке организации краткосрочного кредитования хозяйствующих субъектов банками на территории Республики Узбекистан, Ташкент-1999 й.
25. Ўзбекистон Республикаси Марказий Банкнинг 2000 йил 22-февралдаги 464-сонли қарори «Тижорат банклари томонидан юридик шахс мақомини олиб фаолият кўрсатаётган фермер хўжаликлари ва кичик бизнесни бошқа субъектларнинг миллий ва чет эл валютасида микрокредитлаш тартиби» тўғрисида.
26. Бюджетдан ташқари пенсия жамғармасига давлат ижтимоий сугуртаси бўйича мажбурий бадаллар ҳамда ажратмаларни ҳисоблаб ёзиш ва тўлаш тартиби тўғрисида йўриқнома. Тошкент-2001 й.
27. Давлат ижтимоий сугуртаси бўйича нафақалар тайинлаш ва тўлаш тартиби тўғрисида Низом, Тошкент-2002 й.
28. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар маҳкамасининг 2002 йил 28-февралдаги «Вақтинча меҳнатга қобилиятсизлик бўйича нафақалар тўлаш тартибини такомиллаштириш тўғрисида»ги қарори.
29. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар маҳкамасининг 2002 йил 7-ноябрдаги 383-сонли «Давлат эҳтиёжлари учун харид қилинадиган қишлоқ хўжалик маҳсулотлари ишлаб чиқаришни молиялаштириш механизмини такомиллаштириш бўйича чора-тадбирлар тўғрисида»ги қарори.
30. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар маҳкамасининг 2003 йил 20-августдаги «Тадбиркорлик фаолиятини ташкил этиш учун

- рўйхатдан ўтказиш тартиблари тизимини тубдан такомиллаштириш тўғрисида»ги қарори.
31. Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлигининг 2003 йил 8 ноябрдаги 124-сонли «Фермер хўжалиklarининг давлат эҳтиёжлари учун харид қилинадиган пахта ва ғалла етиштириш харажатларини тижорат банклари томонидан кредитлаш тартиби тўғрисидаги Низом» қарори.
 32. Абдуллаев Ё. Қоралиев Т., Пул, Тошкент-1996 й.
 33. Абдуллаев Ё. Бобоқулов Т., Кредит, Тошкент-1996 й.
 34. Абдуллаева Ш.З., «Пул, кредит ва банклар», Тошкент-2000 й.
 35. Нурмурадов Х. Ўзбекистонда пул муомаласи ва банк тизими тарихидан. БПК журнали, 2001 йил 8-9 сонлар
 36. Муллажанов Ф. Ўзбекистон Республикасининг банк тизими, БПК журнали, 2001 йил 8 сон.
 37. Муродов Н. Модель и перспективы развития системы кредитных союзов в Узбекистане. Журнал Экон. Обозрение, 2003г. №-7.
 38. Тижорат банклари томонидан бюджетдан ташқари фондлар ҳисобига кредит линияларини очиб хусусий тадбиркорлик, кичик ва ўрта бизнес субъектларини кредитлаш тартиби тўғрисида Низом, Тошкент-2001й.
 39. "Финансы, денежное обращение и кредит" Учебник для вузов. Под ред. Проф. Дробозиной Л.А. Москва. Финансы ЮНИТИ 1997г.
 40. "Финансы" Учебное пособие под ред. проф. А.М.Ковалевой Москва "Финансы и статистика" 1995 г.
 41. Холбоев Д. Молиявий менежмент, Самарқанд-2003 й.
 42. Холбоев Д. «Молиявий ҳисобот» Самарқанд-2005 й.
 43. Холбоев Д. «Пул муомаласи, кредит ва молия».Самарқанд-2008й.
 44. Холмурзаев М.,Остонакулов О. Кредитлаш муаммо ва имтиёзлари. «Фермер» газетаси, 2004 йил 8-сон.
 45. Шавкиев Э. Ўзбекистон Республикасида молия ва молия тизими. Самарқанд-2000 й.
 46. Тожиев С.М. Иқтисодий эркинлаштириш шароитида аграр тузилмаларни молиялаштириш тизимини такомиллаштириш муаммоларини тадқиқоти. Диссертация. Тошкент-2004 й.
 47. Ғоziбеков А. Инвестицияларни молиялаш масалалари. Тошкент- 2003 йил.
 48. Ғоziбеков А. ва бош. Лизинг муносабатларининг ҳазарияси ва амалиёти. Тошкент-2004 йил.

М.Холмурзаев

**ФЕРМЕР ХЎЖАЛИКЛАР
МОЛИЯСИ**

Босишга рухсат этилди 28.11.2008. Бичими 60x84_{1/16}.
Нашр босма табоғи 5,8. Адади 100 нусха. Буюртма № 75/13.

Сартепо туризм коллежи кичик босмахонаси
компьютерида оригинал макет тайёрланди.
Самарқанд ш., Сартепа маскани, Туризм коллежи биноси.

5000